

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SIDEN SAXO

UDGIVET AF STATENS ARKIVER NR.3 2010

UBÅDSKATASTROFEN I ØRESUND • DET "GLEMTE" JUBILÆUM

FRITS BRØNDAL: FRA MAGASIN DU NORD TIL DØDEN I ET FÆNGSEL I ROSTOV VED DON

DA TIDEN BEGYNDTE

STYRER VI TIDEN, ELLER STYRER DEN OS?

AF STEFFEN HARPSØE

I dag vil mange uden tvivl mene, at vi er slaver af tiden. Mange af os haster for at nå det ene og det andet til bestemte tidspunkter. Hente børnene i institution inden kl. 17 – overholde deadline på en opgave inden den første – blive færdig med sit studie inden for normeret tid. Alle skal vi overholde nogle tidsmålte krav, hvad enten fristen er målt i minutter, timer, dage, uger eller år. Denne samfundsindretning kan vi kun takke os selv for. Men hvordan begyndte det? Hvordan blev den moderne verden formet? Overraskende nok skal vi helt tilbage til middelalderen, hvor tidsmålingen og tidsopfattelsen ganske vist var en anden og ikke absolut som i dag, men hvor indførelsen af tårnure i 1300-tallet indvarslede den moderne tidsmåling og måde at organisere livet på. Dette fortælles der om i artiklen "Da tiden begyndte".

Det kan godt være, at vi i dag føler os som slaver af et ur, men det er stadig os, der har magten over tiden og definerer den. Inddeling af tiden er i høj grad nødvendig for, at vi mennesker kan koordinere vores samfundsaktiviteter. Man kan nok anlægge den betragtning, at forskellen i tempo mellem fortiden og i dag skyldes den tiltagende kompleksitet i vores samfundsopbygning. Og det er ikke kun behovet for koordination, der gør os til både slaver af og

mestre over tiden. Det gør vores definitioner af den også. Vi har behov for at definere tiden for at kunne kommunikere om den og for at kunne forklare begivenheder i tid for hinanden. Disse definitioner er i høj grad kultur- og identitetsafhængige. Tænk blot på hvorfor perioden ca. 750-1066 i England hedder Anglesaksisk tid, på det kontinentale Europa tidlig middelalder, mens det i Skandinavien kaldes vikingetid. Det identitetsskabende element i at definere tiden på en bestemt måde kommer også til udtryk i de jubilæer, vi fejrer – og ikke mindst i dem vi ikke markerer. Dette behandles i artiklen "Det glemte jubilæum".

Ud over de ovennævnte artikler, der kredser om tid og identitet, bringer vi denne gang også historierne om Danmarks første ubåd, der blev påsejlet i Øresund og led forlis, samt historien om en ung mand, der drog til Rusland i 1917 for at gøre tjeneste ved den danske krigsfangehjælp, men som grundet tragiske omstændigheder aldrig vendte hjem.

Siden Saxo byder velkommen tilbage efter en sommer, der har budt på historiske vejrforhold både hvad angår vand og varme.

God læselyst.

SIDEN SAXO

MAGASIN FOR DANSK HISTORIE, NR. 3 • 27. ÅRGANG 2010

DISTRIBUTØR:

Syddansk Universitetsforlag

REDAKTØR:

Steffen Harpsøe (ansv.)

REDAKTIONSPANEL:

Poul Olsen
Steen Ousager

LAY-OUT:

Donald Jensen, Unisats ApS

TRYK: Narayana Press

ABONNEMENT:

Tegnes ved henvendelse til
Syddansk Universitetsforlag,
Campusvej 55, 5230 Odense M,
Tlf. 66 15 79 99
www.universitypress.dk

GIRONR.: 8042020

ÅRGANG:

2010 kr. 200. Løssalg pr. nr. ved forsendelse
kr. 60. Udlandsabonnement årgang 2010:
Kr. 250.

ISSN: 01 09 6028

DISTRIBUTION:

Magasinpostkontoret. Adresseændring meld
på tlf. 66 15 79 99.

Siden Saxo udkommer 4 gange årligt.

FORSIDE:

Sølvetuilet til Frederik 3.s segl der hænger under
kongeloven af 1665. Rigsarkivet.

© COPYRIGHT:

Siden Saxo 2010

INDHOLD

UBÅDSKATASTROFEN I ØRESUND	4
SØREN NØRBY	
DET "GLEMTE" JUBILÆUM	14
LEON JESPERSEN	
BOGNYT	24
FRITS BRØNDAL:	26
FRA MAGASIN DU NORD TIL DØDEN I ET FÆNGSEL I ROSTOV VED DON	
BERNADETTE PREBEN-HANSEN	
DA TIDEN BEGYNDTE	38
JACOB TULLBERG	
SPØRGEKASSEN	50

STATENS ARKIVER

ÅBNINGSTIDER PÅ
STATENS ARKIVERS LÆSESALE:

RIGSARKIVET:

Mandag til lørdag kl. 9.00 til 16.00.
Fra 2. maj til 31. august, mandag til fredag
kl. 9.00 til 16.00.

LANDSARKIVERNE:

Tirsdag til lørdag kl. 9.00 til 16.00.
Lørdagslukket fra 1. maj til 31. august.

ERHVERVSARKIVET:

Mandag til fredag 9.00 til 16.00 (hele året).

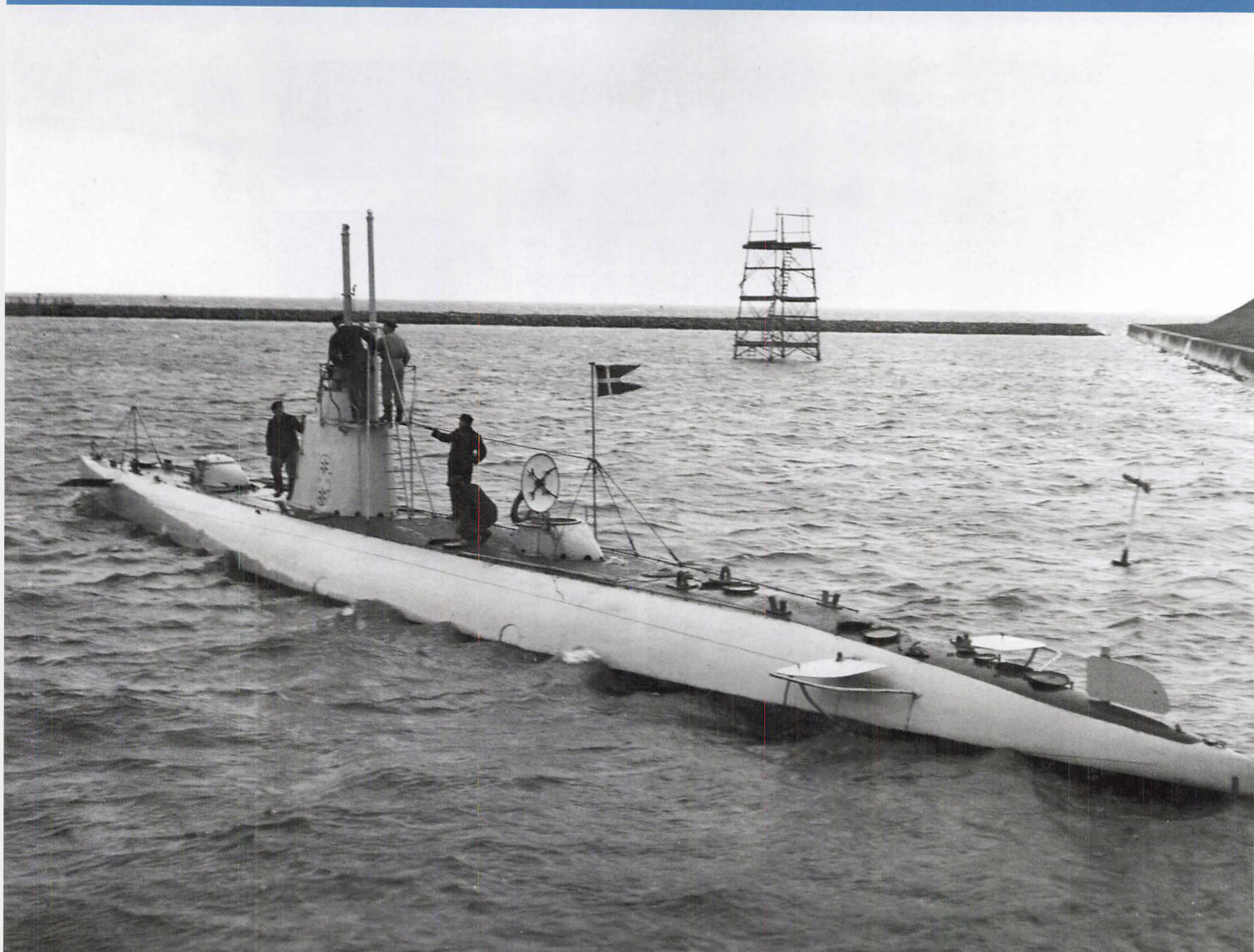
For Statens Arkiver som helhed – Rigsarkivet, Landsarkiverne og Erhvervsarkivet – er læsesalene lukket på søn- og helligdage, Påskelørdag, lørdag efter Store Bededag, fredag efter Kristi Himmelfartsdag, 1. maj, Grundlovsdag, i dagene fra 23. december til 2. januar – begge dage inklusive – samt forudgående lørdag, hvis denne er sidste åbningsdag før jul.

DANSK DATA ARKIV:

Dansk Data Arkiv har ingen egentlig læsesal. Brug af arkivets materialer foregår bl.a. via bestilling af undersøgelser m.m.

www.sidensaxo.dk

Ubådskatastrofen i Øresund

Den 9. oktober 1916 blev den danske undervandsbåd *Dykkeren* sejlet ned af et norsk fragtskib. Om bord i den neddykkede ubåd var ni mand, og takket være en imponerende redningsaktion lykkedes det at redde de otte op i live. Kun ubådens chef druknede under et heroisk forsøg på at redde sin besætning.

S O R E N N O R B Y

Den 9. oktober 1916 var *Dykkeren*, Danmarks første ubåd, på øvelse ud for Tårnbæk i Øresund. Om bord var ni mand under kommando af den 29-årige premierløjtnant Svend Aage Christiansen. Som normalt ved den slags øvelser blev *Dykkeren* fulgt af torpedotransportskibet *Sleipner*, og da ubåden ved 13.30-tiden dykkede, hejste *Sleipner* de reglementerede flagsignaler om, at andre skibe skulle være opmærksomme på, at der var en neddykket ubåd i farvandet.

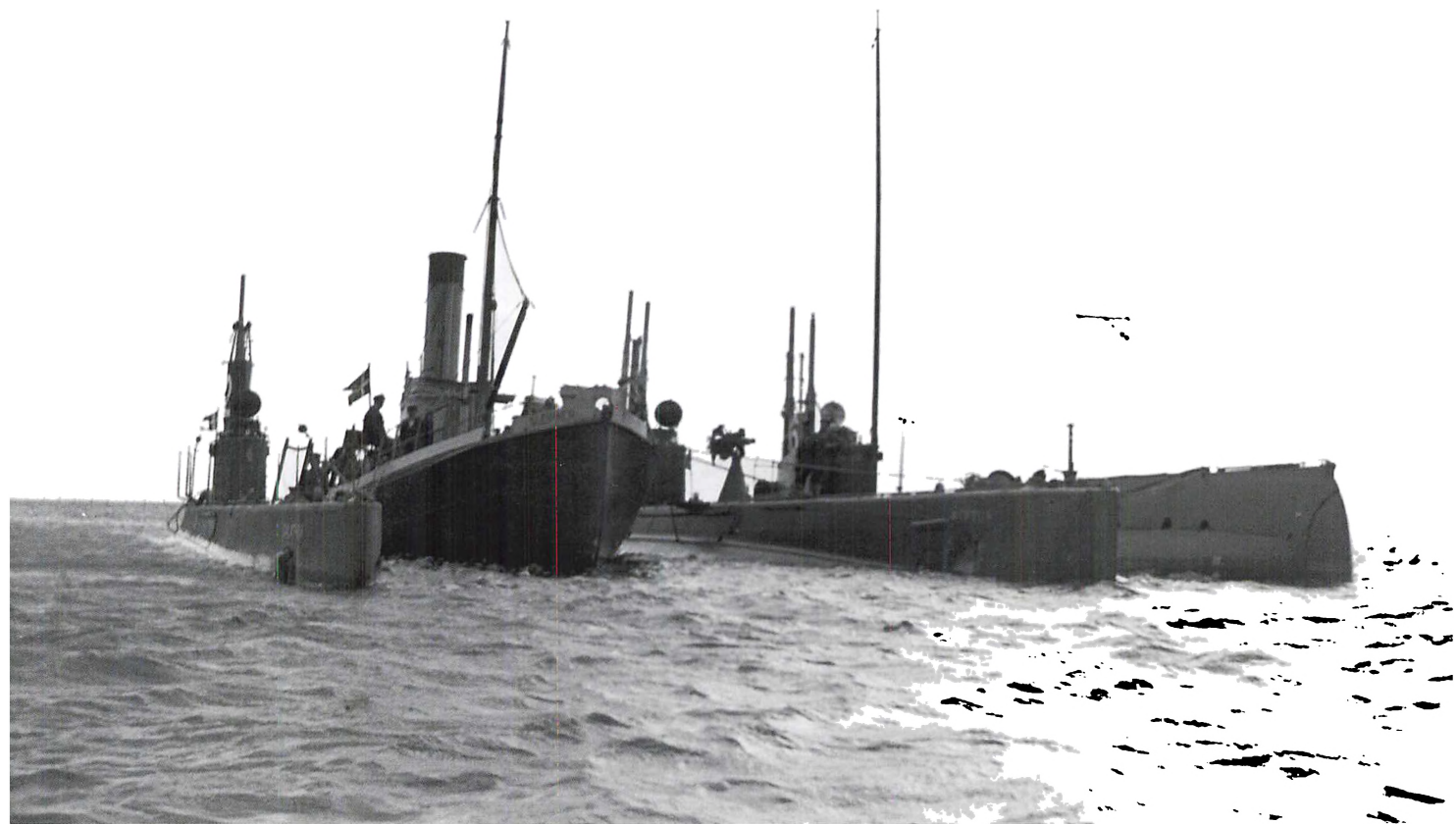
Påsejling!

Kort tid efter at *Dykkeren* var forsvundet fra overfladen, så man fra *Sleipner* det 688 tons tunge og 54 meter lange norske dampskib *Vesla* nærme sig. *Vesla* var på vej fra Grønland til København med en last kryolit og sejlede med 9 knobs fart på en sydlig kurs igennem sejlrenden. Fra *Sleipner* kunne man imidlertid se, at *Dykkeren* var kommet ud af kurs og nu lå, så *Vesla* ville sejle tværs hen over ubådens position. Om bord på *Sleipner* begyndte man straks at signalere til *Vesla* om den lurende fare, men uden at det norske skib reagerede. Først da *Sleipner* begyndte at udsende det internationale advarselssignal – korte stød med dets dampfløjte – reagerede man om bord *Vesla* og slog fuld kraft bak. Men for sent!

Få øjeblikke senere mærkede man om bord i *Vesla* tydeligt, at skibet ramte den neddykkede ubåd. Klokkeren var da 14.02.

Om bord i *Dykkeren* mærkedes kollisionen meget kraftigt. Theodor Mejdal, der var maskinist om bord, beskrev efterfølgende kollisionen således: »Pludselig hørte vi et tordenlignende, langtrukket brag, der lød som en skramlen med Jernplader«. Alle var klar over, at man var blevet påsejlet, og premierløjtnant Christiansen beordrede straks ballasttankene blæst tomme for vand, og ubådens faldkøl udløst (faldkølen var en tonstung blyvægt, der sad på ydersiden af ubådens køl, og som kunne løsnes via et håndtag placeret i *Dykkerens* motorrum). Det bragte imidlertid ikke ubåden

Dykkeren var den danske flådes første ubåd, og en ganske lille en af slagsen. Den var 34,6 m lang og havde et deplacement på 105 tons ved overfladesejlads og 132 tons ved neddykket sejlads. Ubåden var kun udstyret med elektromotorer og havde en rækkevidde på 100 sømil. Forsvarets Bibliotek.

til overfladen, og i stedet lagde *Dykkeren* sig til hvile på omtrent 9 meters dybde med ca. 20-25° slagside.

Vesla havde snittet *Dykkerens* agterskib og slået agterste luge læk. På kollisionstidspunktet befandt hovedparten af besætningen sig i torpedo- og kontrolrummet, mens kun en enkelt maskinpasser var i maskinrummet. Da vandet begyndte at fosse ind gennem den ødelagte luge, forlod maskinpasseren skyndsomt rummet, men da han forsøgte at lukke den vandtætte dør ind til kommandorummet, satte en ledning og en trøje sig i klemme. Det var derfor ikke muligt at lukke døren helt og holde vandet ude af kommandorummet.

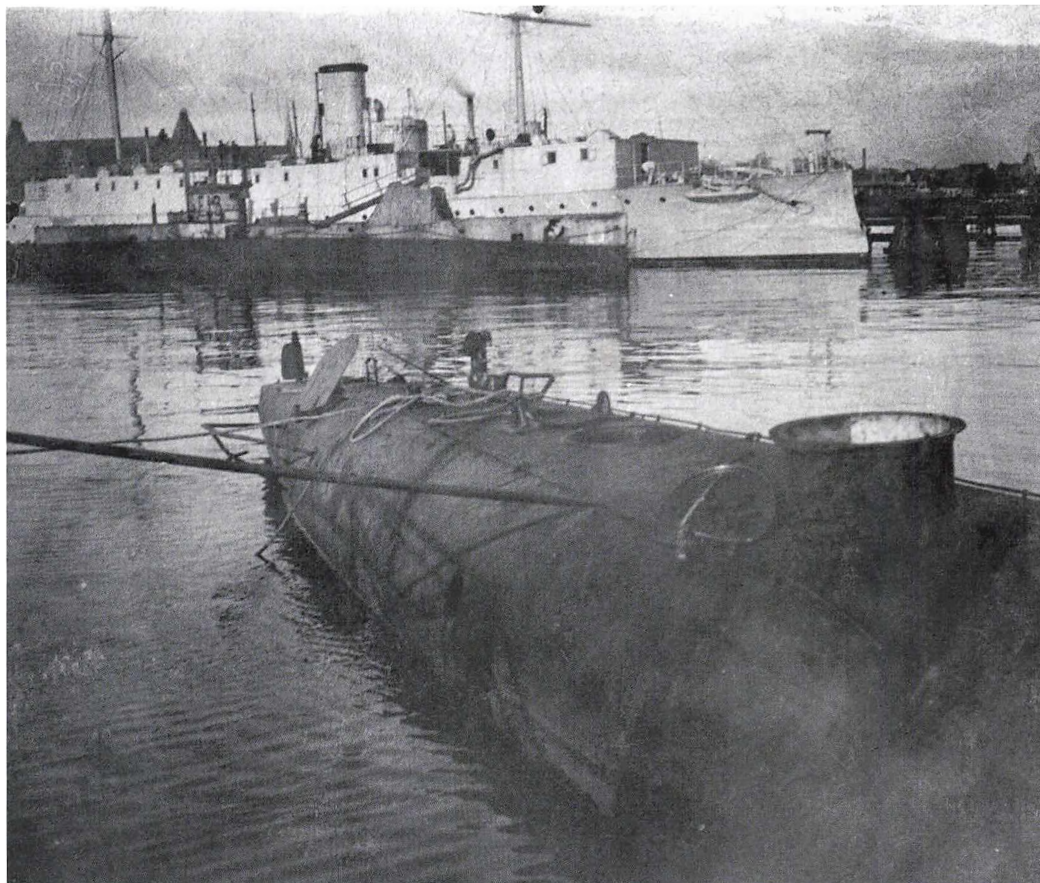
2-3 minutter efter kollisionen var maskinrummet fyldt med vand, og det stod klart, at det kun drejede sig om minutter, før kommandorummet også ville være oversvømmet!

Spærret inde!

På dette tidspunkt var det reglen, at ved et havari skulle besætningen blive i ubåden og her afvente redning fra overfladen. Den voldsomme vandindtrængning gjorde dog, at premierløjtnant Christiansen ikke mente, at det var forsvarligt at vente på

Torpedotransportskibet *Sleipner*, der fulgte *Dykkeren* på den sidste skæbnesvangre øvelse, ses her flankeret af ubådene *Galathea*, *Neptun* og *Najaden* under Første Verdenskrig. Forsvarets Bibliotek.

Dykkerens agterskib fotograferet efter kollision. Den agterste lugerkarm med den manglende luge ses tydeligt. Forsvarets Bibliotek.

Ubådsofficer iklædt en Dräger-vest. Vesten fungerede som en slags tidlig ilttank, men vestens kalipatroner var desværre sårbare over for kontakt med saltvand, hvilket resulterede i, at der ikke var nok veste til hele besætningen. Forsvarets Bibliotek.

hjælp fra overfladen. Han besluttede derfor, at de skulle forsøge en udslusning gennem ubådens tårn. Det havde man trænet, men det var aldrig før blevet forsøgt fra en forulykket ubåd.

Selve udslusningen skulle ske ved, at premierløjtnant Christiansen ville kravle op i tårnet sammen med tre gaster. (Se tegningen s. 11) Der var en luge både i tårnets top og bund, og planen var at lukke nederste luge, lade vand fylde tårnet, og når det var fyldt – og trykforskellen dermed udlignet - åbne øverste luge og svømme de 4-5 meter op til overfladen. Når den tredje gæst var sluppet ud af tårnet, ville Christiansen lukke lugen igen og derpå banke på nederste luge. Det var signal til, at lugen skulle åbnes, så vandet kunne komme ud, og et nyt hold kunne søge at slippe ud samme vej.

Premierløjtnant Christiansen ville således forblive i tårnet og hjælpe hele besætningen ud og forlade ubåden som sidste mand. Til sin hjælp havde han et primitivt iltapparat kaldet en Dräger-vest, som på papiret kunne give ham ilt til ca. 30 minutter under vandet.

Dräger-veste fungerede ved, at man åndede ind og ud gennem et mundstykke, hvor den farlige kultveilt blev fjernet fra udåndingsluften gennem en kalipatron. Bag patronen sad en ilttank, der indeholdt ilt under ca. 180 atmosfæres tryk. Ubådsgæsterne skulle selv sørge for at lukke ilten ud af tanken, og kom de til at give for

meget tryk, skete det, at mundstykket simpelthen fløj ud af gæstens mund. Kom saltvand derved i forbindelse med kalipatronen, blev Dräger-vesten giftig og kunne ikke benyttes igen, før den var blevet rensset.

Dykkeren var udstyret med 12 Dräger-veste, men fire af dem befandt sig i det vandfyldte maskinrum, og det indtrængende vand havde ødelagt yderligere to. Der var derfor ikke veste nok til hele besætningen.

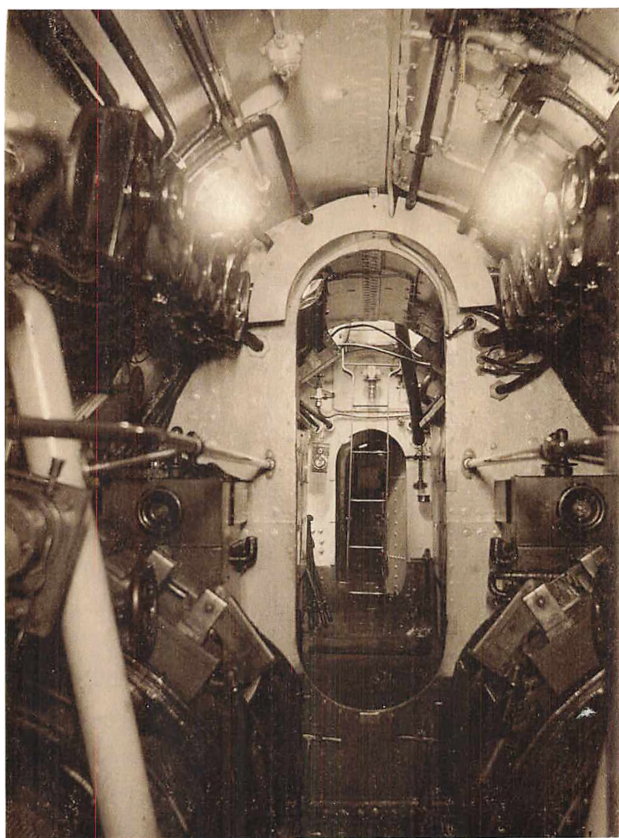
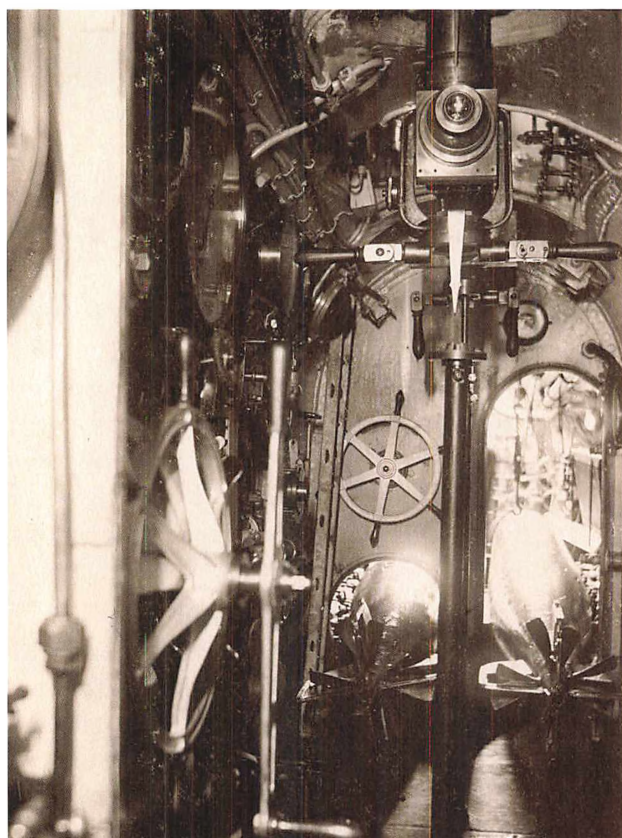
Op til overfladen

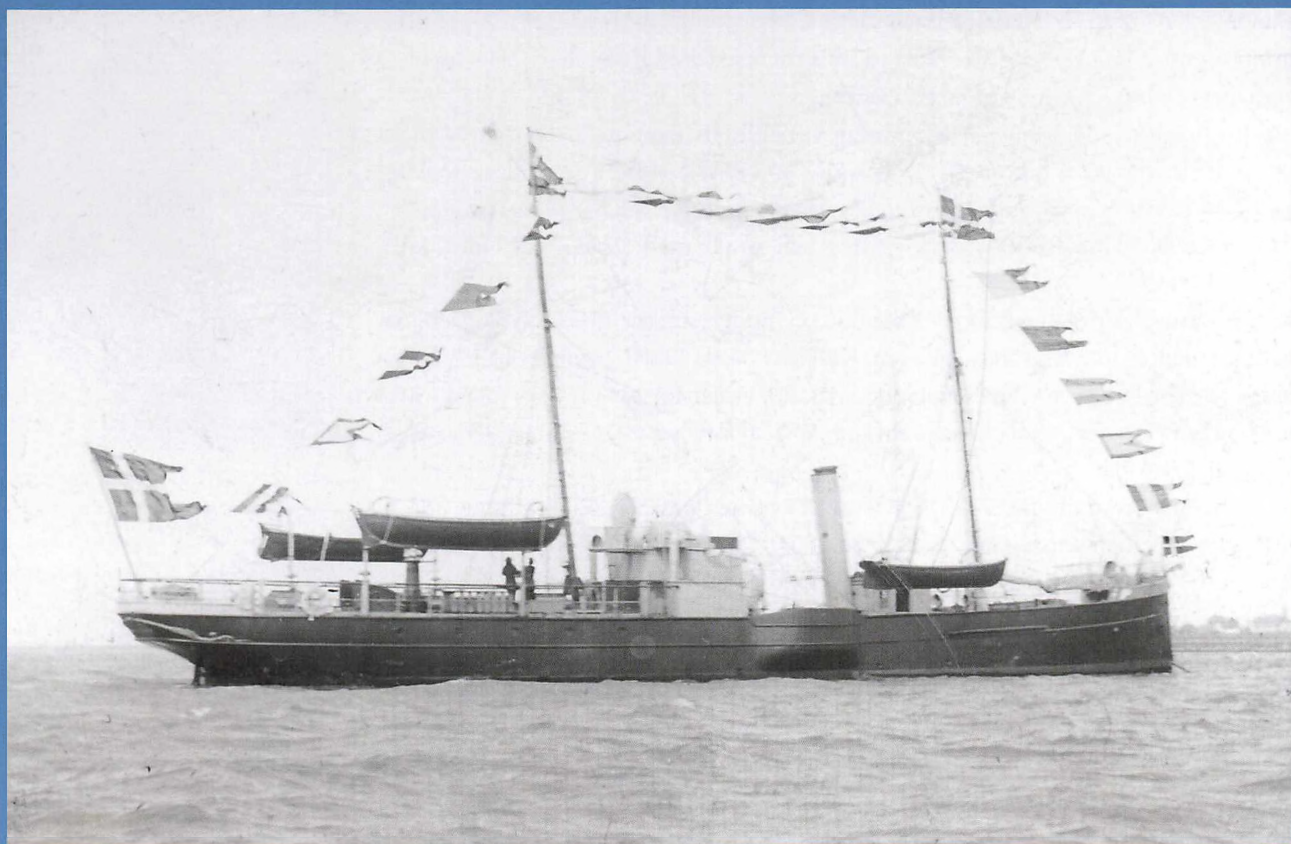
De fire mand kravlede op i tårnet, hvor det med stort besvær lykkedes underbådsmænd Janus Sørensen at få tårnlugen lirket op, hvorefter vandet væltede ind. Da tårnet få øjeblikke efter var fyldt med vand, kunne de tre gæster kravle ud, og det lykkedes dem alle at slippe ud og svømme de få meter op til overfladen.

Tilbage i ubåden hørte de fem tilbageværende besætningsmedlemmer ikke det aftalte bankesignal, og lidt efter så de, at vand begyndte at sive ind af den underste tårnluge. Det betød, at det ikke var lykkedes premierløjtnant Christiansen at lukke tårnlugen igen, og det ville derfor ikke være muligt for de fem tilbageværende at slippe ud på samme måde som de første fire.

De søgte tilflugt i torpedorummet, hvor der endnu var tørt, men vandet trængte

Dykkerens indre. Plads er altid en mangelvare i ubåde, og som det fremgår af billederne af torpedorum og maskinrum var *Dykkeren* en lille ubåd. Når de trange forhold så tilmed forværredes af indtrængende vand og klorgas, kan man nemt forestille sig den klaustrofobiske stemning, der har trykket det indespærrede mandskab. *Orlogsmuseets Arkiv.*

Kanonbåden *Guldborgsund* spillede en vital rolle i den succesfulde redningsaktion i kraft sin telefonforbindelse til land. Havde man ikke været i stand til så hurtigt at slå alarm til søværnets ledelse i København og få iværksat bjergningsaktionen, havde udfaldet måske været knap så lykkeligt. Forsvarets Bibliotek.

snart også ind her og nåede derved ubådens batterier. Ved modet med saltvandet kortsluttede de og udviklede samtidig giftig klorgas, der snart gjorde vejrtrækningen for de fem mand i torpedorummet til en smertefuld oplevelse.

I torpedorummet var der også en luge, som de eventuelt kunne undslippe gennem, men pga. trykforskellen kunne den først åbnes, når rummet var helt fyldt med vand. De fem besætningsmedlemmer passede derfor godt på deres Dräger-veste, som ville blive livsnødvendige, når de skulle overleve de sidste minutter, hvor rummet ville være fyldt af vand, og de skulle åbne lugen og én efter én kravle ud.

For at rense luften fandt gasterne på at udånde igennem Dräger-vestenes kalipatroner. Dette bandt den udåndede kulsyre og rensede dermed luften, så de i et par minutter kunne ånde uden at måtte ty til vestenes dyrebare ilt.

Juel-Brockdorff. Den rette mand på det rette sted

På overfladen havde besætningen på *Sleipner* straks efter kollisionen slået alarm. Nær ved kollisionsstedet lå søværnets kanonbåd *Guldborgsund* som stationsskib ved de danske minefelter, der sikrede Danmarks neutralitet under den raserende verdenskrig.

Kanonbåden havde en telefonforbindelse til land og kunne derfor kl. 14.17 – blot 15 minutter efter kollisionen - slå alarm til søværnets ledelse i København. Herfra blev en massiv redningsaktion straks sat i værk.

Om bord på *Guldborgsund* befandt sig tilfældigvis kaptajn, baron Niels Juel-Brockdorff, der skulle komme til at spille en central rolle i det videre forløb. Juel-Brockdorff var på besøg hos *Guldborgsunds* chef, der var baronens svoger, og da han var både ubådschef og dykker, tog han straks med *Sleipner* tilbage til kollisionsstedet.

Her kunne man stadig se bobler komme op fra den sunkne ubåd, og pludselig så man tre mand komme op til overfladen. Klokkeren var da 14.40, og de tre blev hurtigt bragt om bord i *Sleipner*. Her kunne de fortælle, at der fortsat var seks mand i live om bord på *Dykkeren*, og at chefen var i gang med at forsøge at få resten af dem sluset ud gennem ubådens tårn.

Mens man ventede på, om flere besætningsmedlemmer skulle slippe ud og op til overfladen, besluttede Juel-Brockdorff sig for at dykke ned til ubåden. Iklædt den tunge dykkerdragt blev han sænket ned til ubådens formodede position, men på grund af stærk strøm mislykkedes hans to første forsøg på at nå ned til *Dykkeren*.

Da meddelelsen om *Dykkerens* havari nåede Flådens Overkommando i København, gav den straks ordre til, at søværnets 1. Eskadre, der lå i Øresund, skulle forlægge til kollisionsstedet. Samtidig gik beskeden videre til bjærgningsselskabet Svitser, med hvem søværnet allerede i 1911 havde indgået en kontrakt om bjærgning af forulykkede skibe og ubåde. Svitser modtog beskeden kl. 14.30, og allerede 30 minutter senere afgik bjærgningsskibet *Kattegat* med højeste fart. Kort efter blev den fulgt af Svitseres løftepontoner *Odin* og *Thor*, der dog måtte bemannes med søværnets personel, før de var klar til at afgå med så kort varsel.

Samtidig fik pressen nyt om begivenheden, som skabte stor opmærksomhed.

Kaptajn, baron Niels Juel-Brockdorff var både ubådschef og uddannet dykker. Det var gennem hans resolute og modige handling, at man var i stand til at etablere kommunikation med de indespærrede gaster. Forsvarets Bibliotek.

Ubåden *Dykkeren* som den tager sig ud i farver. Model af *Dykkeren* i Den Historiske Modelsamling. Orlogsmuseets arkiv.

Datidens dykkerdragter var tunge og klodsede og gav ikke megen mulighed for at navigere under nedstigningen. Først på bunden kunne dykkeren bevæge sig (nogenlunde) frit. Det var i dragter som disse, Svitzers dykkere og Juel-Brockdorff arbejdede omkring *Dykkeren*. Orlogsmuseets arkiv

Konstruktionstegning over *Dykkeren* som viser de rum og luger, der omtales i artiklen. Forsvarets Bibliotek.

Statusrapport fra dybet

Kattegat nåede frem til Tårnbæk kl. 15.30 og begyndte straks forberedelserne til at bjerge den forulykkede ubåd. På dette tidspunkt vidste man ikke, om de tilbageværende om bord var i live, og Juel-Brockdorff gjorde nu et tredje forsøg på at nå ned til ubåden. Denne gang lykkedes det, og pludselig hørte de fem mand i *Dykkerens* torpedorum bankelyde udefra.

Ved at banke på skroget kunne de indespærrende og Juel-Brockdorff morse til hinanden, og for første gang i de 5½ time, der var gået siden kollisionen, fik man på overfladen et indtryk af situationen om bord på *Dykkeren*.

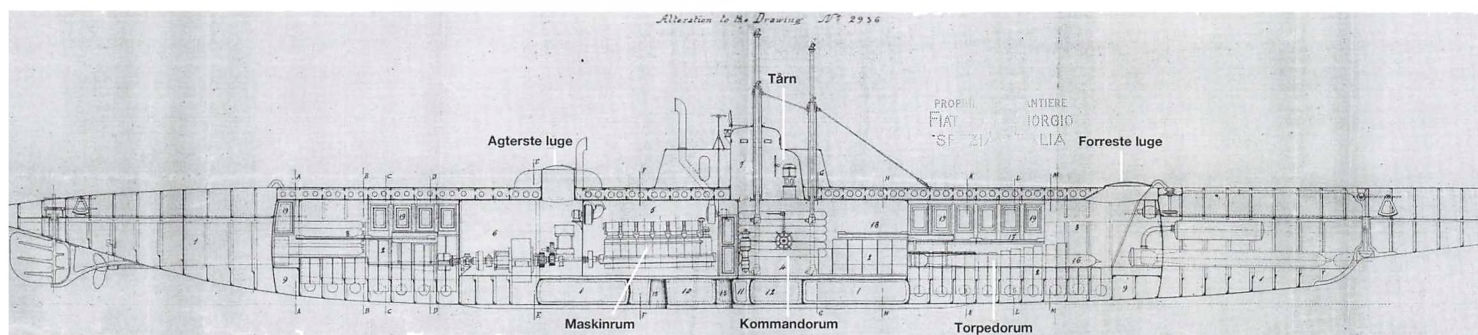
Her var situationen ved at være desperat. Vandet steg stadigt, og de indespærrede var begyndt at tvivle på, om de ville overleve. En af matroserne, som var med *Dykkeren* for første gang, sad grædende og fortalte, hvor hårdt det ville blive for hans mor, nu hvor han, der var hendes eneste forsøger, skulle drukne. Maskinisten C. N. Andersen forsøgte at holde moralen oppe, mens han – som han senere fortalte – i sit stille sind sad og ærgrede sig over, at han lige havde købt en ny uniform. Den havde kostet 160 kr. - en anseelig sum i de dage, og de kunne have været sparet...

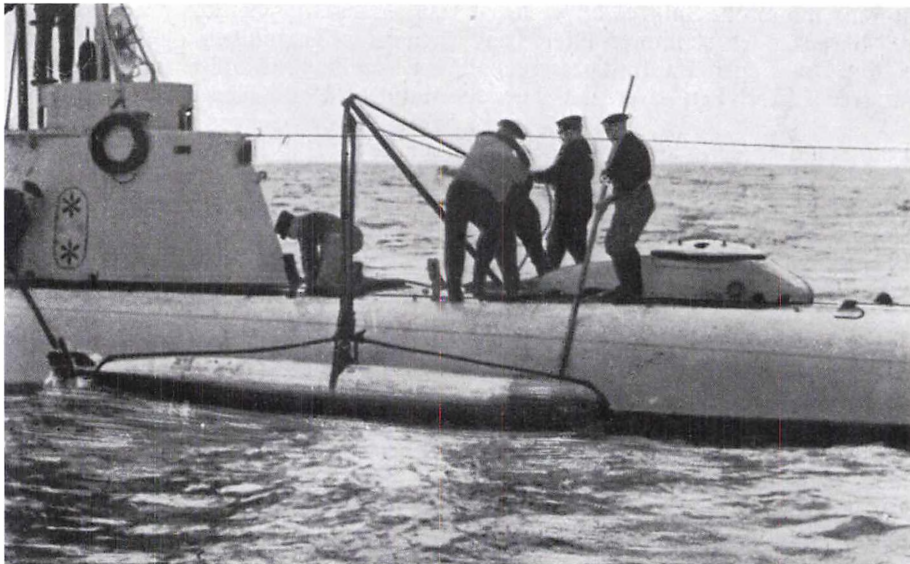
Bjergningsoperationen

De indespærrede måtte nu ty til den sidste mulighed – den sparsomme ilt i Dräger-vestene. De kunne dog samtidig høre lyden af tunge dykkere gå rundt på ubådens skrog, og lyden af redningsforsøgene holdt humoret oppe.

Dykkerne fra Svitzer var straks efter deres ankomst gået i gang med at forberede ubådens bjærgning, og klokken 19.15 var man nået så langt, at man kunne begynde at pumpe ilt ind til de indespærrede gaster. Luften var kold, men gav liv, og der gik kun kort tid, inden de fem mærkede, hvordan ubådens stævn begyndte at hæve sig op mod overfladen.

Dermed var deres problemer ikke ovre, snarere tværtimod. Som en af de fem mand efterfølgende skrev til en af sine venner: *"Saa mærkede vi med et, at Baadens Forende blev løftet. Vandet tog pludselig Raus agterover og steg i Rummets Agterpart til helt op over Dørens Overkant, Herved aflastedes Trykket paa den modsatte Side, hvorved Døren blev mere utæt. Dette havde igen til Følge, at Vandet i Rummet steg yderligere. Efterhaanden*

En torpedo tages om bord i Dykkeren. Foran tårnet ses ubådens forreste luge, som de fem indespærrede kravlede ud af efter 9½ times indespærring. Forsvarets Bibliotek.

naaede det helt op til Midten af Torpedororene, og det saa for os ud, som om vi efter at være undsluppet den frygtelige Klorgas nu skulde lide en ynkelig Druknedod.”

Klokken var ca. 21.45, da *Dykkerens* stævn igen brød havoverfladen. Ubådens agterstav stod stadig på bunden, og det viste sig nu, at kranen på *Kattegat* ikke kunne hæve *Dykkeren* højt nok op. Ubådens forreste luge, hvorfra de indespærrede skulle undslippe, befandt sig ca. 30 centimeter under havoverfladen, og blev lugen åbnet, ville torpedorummet blive vandfyldt, hurtigere end de indespærrede kunne slippe ud.

I hast måtte man vippe *Kattegat* ved at tomme skibets ferskvandstank, mens forpeak og kabelrum blev fyldt med vand. Samtidig arbejdede mandskabet i hast med at flytte ballastjern fra agter til forskibet – og det lykkedes at vippe skibet tilstrækkeligt til, at *Dykkerens* torpedoluge lige akkurat kom op i vandoverfladen, men heller ikke højere

Efter redningsaktionen blev kaptajn Juel-Brockdorff og maskinist C. N. Andersen hædret med henholdsvis Ridderkorset og Medaljen for Ædel Dåd. Gengivet efter Lars Stevnsborg: "Kongeriget Danmarks ordener, medaljer og hæderstegn".

Portræt af premierløjtnant Christiansen (1887-1916). På billedet har et af Dykkerens besætningsmedlemmer skrevet: "Premierløjtnant i den kgl. Marine Svend Aage Christiansen. Død som Chef for Undervandsbaaden "Dykkeren", som en Helt paa sin Post d. 9/10 16. Ære være hans Minde." Forsvarets Bibliotek.

end at bølger stadig vaskede ind over den. Man anbragte sandsække omkring lugen for at holde vandet væk og hældte en større mængde olie på vandet, og det hjalp. Kl. 23.30 var man klar til at åbne lugen, og de fem besætningsmedlemmer, der da havde tilbragt 9½ time indespærret i ubåden, kunne én efter én kravle ud i den friske luft.

Juel-Brockdorff skrev senere: "Dette Øjeblik glemmes aldrig. Vi havde vist alle en Klump i Halsen, da Udlosningen endelig kom i et Øjeblik, hvor Nerverne var under Pres."

De fem reddede var meget forkomne og chokerede, men kunne efter en undersøgelse af en af søværnets læger erklæres uden for livsfare.

Samtidig blev *Dykkerens* tårn undersøgt, og som frygtet fandt man her liget af premierløjtnant Christiansen. *Dykkerens* forlis gav hermed det danske ubådsvåben dets første dødsoffer.

Redningsaktionen og ikke mindst den vellykkede udslusning af de tre gaster – verdens første af sin slags - vakte dog stor opsigt jorden rundt.

Dykkeren blev efterfølgende bjærget og bugseret ind til København, men det kunne ikke betale sig at reparere den, og ubåden blev i begyndelsen af 1918 ophugget.

Juel-Brockdorff fik efterfølgende Ridderkorset for sin kyndige deltagelse i redningsarbejdet, mens *Dykkerens* besætning som belønning for korrekt opførsel fik tre måneders ekstra gage. Samtidig blev maskinisten C. N. Andersen, der efter at premierløjtnant Christiansen var kravlet op i tårnet, havde haft kommandoen over de fem indespærrede, tildelt "Medaljen for Ædel Dåd", som siden 1793 er blevet givet til belønning af "En og Anden god Handling". C. N. Andersen kom dog resten af livet til at doje med de skader, som klogassen havde tilføjet hans stemmebånd og hals.

Søren Nørby er marinehistoriker, forfatter og ansat ved Forsvarets Bibliotek.

Se www.noerby.net

Litteratur

- Søren Nørby: "Beretninger fra de danske ubåde 1909-1999." (Marinens Bibliotek 2009)
Søren Nørby: "At sejle under vandet – udviklingen af de første ubåde." (Erhvervs-skolernes forlag 2008)
Søren Nørby: "Danske Ubåde 1909-2004." (Tøjhusmuseet 2005)
Søren Nørby: "Dykkerens Forlis. En hidtil ukendt øjenvidneberetning." (Marinehistorisk Tidsskrift, nr.1 / 2007)
Janus Sørensen: "Undervandsbåden Dykkerens forlis i Øresund den 9. oktober 1916", Tidsskrift for Søværnen årgang 126, 1955

Se også www.Youtube.com. Søg på *Dykkeren*, og se ubåden i Københavns havn, ca. 1912.

DET "GLEMTE" JUBILÆUM

350-året for enevældens indførelse i Danmark

LEON JESPERSEN

Der er gået inflation i fejringen af jubilæer. Man har talt om ”mindefesternes æra”, og i de senere år er der i ind- og udland udkommet flere undersøgelser om jubilæer som fænomen. Man forsømmer sjældent en lejlighed til at markere et mærkeår for en begivenhed. For eksempel har de sidste tre år haft hver sit jubilæum. I 2007 gjaldt det 200-året for bombardementet af København; i 2008 var det 350-året for Roskildefreden og i 2009 350-året for stormen på København. I 2010 er det 350 år siden, enevælden blev indført, men dette jubilæum er omgivet af stilhed og synes ”glemt”. Det giver anledning til at diskutere jubilæers funktion.

Jubilæer og historiebrug

Et jubilæum er ikke nødvendigvis knyttet til en fejring. Bombardementet af København og Roskildefreden var begge udtryk for noget katastrofalt. Ved afholdelse af jubilæer må man snarere tale om at markere, at mindes end om at fejre en begivenhed.

Markeringen af stormen på København er et godt eksempel på, hvordan jubilæer over tid kan benyttes til forskellige formål og budskaber. I 1661 gjorde enevoldsmarken den 11. februar (dagen for stormen) til en årlig taksigelses- og helligdag, der skulle højtideligholdes med musik og klokkeringning til minde om, at den svenske konges storm på København ”med stor Ruin blev afslagen”. I 1766 blev den politisk ukorrekt og afskaffet i forbindelse med et dansk-svensk kongeligt bryllup, men i 1859 blev begivenheden markeret. Selv om anledningen var afvisningen af den svenske hærs stormløb mod København, var der ingen anti-svensk stemning. I 1859 befandt man sig i skandinavismens blomstringstid, da man dyrkede det nordiske fællesskab.

For 350 år siden indførtes arveretten med pomp og pragt med aflæggelsen af undersåtternes arvehyldingsed d. 18. oktober 1660, et jubilæum der ikke har den brede offentligheds opmærksomhed. Arveret og enevælde er ikke det samme, og hvilken dato blev enevælden indført? Udsnit af Wolfgang Heimbachs store maleri på Rosenborg. Gengivet efter *Siden Saxo* 3/2008.

Tilbagevisningen af den svenske hærs storm på København i 1659 er efterfølgende blevet markeret og brugt til en del forskellige formål, alt efter hvordan det har passet ind i samtidens kram. Maleri af hollænderen Daniel Vertangen som han forestillede sig stormen tog sig ud fra de svenske stillinger ved Kalvebod Strand. Gengivet efter Ole L. Frantzen og Knud V. Jespersen (red.): "Danmarks Krigshistorie (bind 1) 700-1814."

LITTERATUR

Carl-Johan Bryld: "Hans Svane og gejsligheden på stændermødet 1660." *Odense University Studies in History and Social Sciences* 16. Odense 1974.

Knud J.V. Jespersen: "Statsomvæltningen 1660. Forløb, forudsætninger, fortolkning." *Historiske emnehæfter*, Gyldendal, 1983.

Sebastian Olden-Jørgensen: "Den politiske proces på stændermødet 1660." *Historie, ny række* bd. 20, 1993, s. 44-71.

Bernard Eric Jensen (red.): "Erindringens og glemslens politik." *Roskilde Universitetsforlag*, 1996.

I 1859 fremstod Sverige tværtimod som en ven, man ventede sig hjælp af, hvis det skulle komme til et opgør med Det Tyske Rige på grund af forholdene i hertugdømmerne. Borgernes tilbagevisning af det svenske stormløb mod København i 1659 blev i 1859 mere generelt benyttet som forbillede for forsvarsvilje, national opslutning og skandinavisk sammenhold og som begyndelsen på en demokratisk udvikling. Borgerstanden og dens kamp mod 1600-tallets adelsvælde og for større rettigheder blev hyldet. Efter stormen på København fik hovedstaden nye privilegier, der på mange måder ligestillede Københavns indbyggere med adelen, og når bystyret fik en valgt borgerrepræsentation, blev det udlagt som en første demokratisk udvikling. Kvindernes deltagelse i forsvaret gav anledning til en generel lovprisning af ikke blot den danske, men – tidstypisk - af den nordiske kvinde. Anti-svenskheden var erstattet af en tyskjenkelig holdning, og selv Karl 10. Gustafs forsøg på at underlægge sig Danmark i 1659 blev i midten af 1800-tallet af nogle historikere set som et forsøg på at forene Norden.

I 1909 blev stormen mindet ved storstilede nationale arrangementer. Skandinavismen var kolnet, fordi hjælpen fra Sverige var udeblevet i 1864, og fordi Sverige efterfølgende havde knyttet tætte bånd til det Tyskland, der fortsat fremstod som en trussel mod Danmark. Ved markeringen i 1959 var de nationalistiske toner klinget af, og Københavns Kommune opsatte en mindetavle over de svenske og hollandske sofolk og soldater, der var omkommet under Københavns belejring 1658-1660. Ambassadører fra Holland og Norden deltog. Her fik arrangementerne en anden, ikke-nationalistisk vinkel. Og i 2009 markerede Københavns bystyre 350-året for stormen ved at knytte an til sin oprindelse, borgerrepræsentationens fødsel efter stormen. Bystyret trak altså en demokratisk tråd fra nutidens demokrati til den første spæde demokratiske udvikling, fremkomsten af borgerrepræsentationen i 1659.

Jubilæer benyttes til mange og varierende formål. De kan rumme forskellige forestillinger og opfattes forskelligt af deltagerne. De kan skabe et forestillet erindringsfællesskab, en sammenbragt erindring, og de kan tage udgangspunkt i nogle dagsaktuelle spørgsmål og udviklingstræk, der ved historiske eksempler gives kontinuitet bagud. På den måde kan jubilæer opfinde helt nye traditioner. Genstanden for fejringen kan over tid ikke alene ændre sig, men også miste sin symbolværdi. Jubilæer er kort sagt udtryk for historiebrug og for politiske manifestationer, der tager farve af de skiftende forhold, der er fremherskende på jubilæumstidspunktet.

Men jubilæer kan også blive "glemt", enten fordi man bevidst vil fortrænge noget, eller fordi begivenheden ikke længere er relevant for nutidens danskere – at jubilæet ikke længere fungerer som kontakttled mellem fortid og nutid. Den skæbne er overgået mange statuer. Som udtrykt af den svenske historiker Ulf Zander kan statuer være støbt i bronze, men hvile på kviksand.

Fortrængning kender vi i forbindelse med Roskildefreden, der ikke har givet anledning til større arrangementer i Danmark for end i 2008. Fortrængningen kan rammende illustreres ud fra den franske statsmand, Clemenceau, der efter afståelsen af Elsas-Lorraine til Tyskland i 1871 udtalte: "Aldrig tale derom, men altid tænke derpå". Samme reaktion ligger bag myten om, at Christian 5. trak gardinerne for Kronborgs østvendte vinduer for at undgå synet af det tabte land. At fortrængning ikke betyder glemt fremgår af Clemenceaus ord, og at han blev begravet med ansigtet vendt mod øst – mod fjenden, Tyskland. Da historikeren Palle Lauring i 1952 udgav bogen *Danmark i Skåne* (med den sigende undertitel: en usentimental rejse), var formålet psykologisk at trække gardinerne fra og se med nye øjne på de tidligere øst-danske områder.

Hvad siger enevældens indførelse folk i dag, og hvad skulle man markere her i 2010? Et kort rids af begivenhederne, der førte til enevældens indførelse i 1660, kan kaste lidt lys over sagen.

Statsomvæltningen i 1660

Under Karl Gustav-krigene 1657-1660 var Danmark på randen af at ophøre som selvstændig stat. Den svenske konge havde allerede en plan for opsplitningen af Danmark. Den første Karl Gustav-krig (juni 1657- feb. 1658) blev afsluttet med Roskildefreden februar 1658 og afståelsen af Skåne, Halland og Blekinge, Bohuslen samt Trondhjem Len, der skar Norge midt over! Kun et halvt år efter angreb Karl 10. Gustav for at erobre resten af Danmark og udslette det som en selvstændig stat. Denne anden Karl Gustav-krig sluttede med freden i København, maj 1660, da Trondhjem Len kom tilbage til Norge og Bornholm til Danmark – sidstnævnte mod vederlag i skånsk gods.

Efter to krige var landet helt udmattet, og der var et mindre land til at bære byrderne. Konge og rigsråd manglede penge til at betale de hvervede soldater. Landet

Studenternes udfald i 1658 er et godt eksempel på, hvordan begivenhederne kan bruges i selvforherligende øjemed. Studenternes udfald er mange gange blevet groft overfortolket, særligt med rod i universitetets egen selvforståelse har man betonet studenternes rolle i Københavns forsvar, til trods for at universitet kun stillede med 160 mand ud af ca. 10.850. Wilhelm Rosenstands udkast til maleriet i Universitetets Festsal. Gengivet efter Palle Lauring: "Billeder af Danmarks historie."

var reelt gået fallit. Lånemulighederne var udtømt, og det var begrænset, hvad man kunne trække ud af en krigsplaget og mindre befolkning.

Der blev indkaldt til et stændermøde i København i september 1660. Stænderne skulle foreslå midler til afbetaling af gælden, til hofholdningen og til aflønning af hæren. Stændermødet i 1660 er fra mødets begyndelse indhyllet i et tåget, mystisk skær. Der findes flere kilder og oplysninger, der lader ane de politiske rænker og det politiske spil, der foregik bag kulisserne, men ikke tilstrækkeligt sikre fakta til at fastslå dem med sikkerhed. Det gælder lige fra mødets begyndelse, da rigshofmester Joakim Gersdorff holdt en tale, hvori han opfordrede stænderne til at bevilge en konsumtionsafgift, af hvad alle brugte. Talen er ikke bevaret i original, men kun i referater, så det lighedsprincip ("alle"), som han ifølge det overleverede anslog, blev i hvert fald underkendt af adelen og gejstligheden, der var skattefrie.

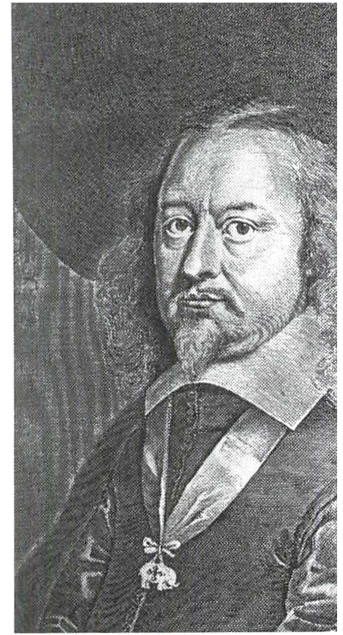
Fra mødets begyndelse var der en konfrontation mellem de privilegerede stænder, der forsvarede deres skattefrihed, og de øvrige stænder, der krævede, at alle betalte afgiften, der ellers ville blive for stor, hvis den alene skulle betales af borgere og bønder. Adel og universitet gav efter for presset og indvilgede i at betale afgiften, ikke af pligt, men godvilligt og uden at det fremover skulle få følger for deres privilegier. For at få dette synspunkt igennem, bevilgede de nogle højere afgiftsatser end de upriviligerede, og der udviklede sig en overbudspolitik, hvor kongen – Frederik 3. – tilsyneladende sad som passiv tilskuer og blot accepterede højeste bud. De upriviligerede stænder blev udmanoveret af de høje satser, som kongen accepterede, men som skulle sikre adelens privilegier.

Som et trumfkort spillede de upriviligerede den 8. oktober 1660 pludselig ud med forslaget om indførelse af arveriget. Et møde, der skulle diskutere økonomi, skulle nu tage stilling til et grundlæggende forfatningsspørgsmål. Spørgsmålet er, om det egentlig er så overraskende, og om mødet ikke hele tiden har drejet sig om den eksisterende samfundsordens, adelsvældens, berettigelse og fortsatte eksistens?

Hvad ville understænderne opnå med arverigeforslaget? Skulle det stille kongen friere med hensyn til udnyttelse af landets ressourcer? Eller var det mere en symbolsk gestus over for monarken? Arverige og enevælde er ikke det samme, men med en fastlagt tronfølge var der fare for, at man ikke kunne stille tilstrækkelige krav til tronfølgeren inden dennes magtovertagelse.

Da understænderne på grund af de høje afgiftsatser blev udmanoveret bevilingsmæssigt af adelen, foreslog den andre indtægtskilder, men som var i konflikt med adelens privilegier. Understænderne foreslog blandt andet, at lenene ikke automatisk blev givet til adelige, men – som ved en auktion – til højestbydende. Det var et direkte angreb på adelsprivilegierne.

Helt korrekt svarede rigsrådet, der kun havde halvt så mange medlemmer, som håndfæstningen krævede, at de ikke havde mandat til at tage stilling til arvespørgsmålet, men at det måtte ske på et nyt møde. Mødet havde imidlertid sin egen inerti. Ifølge Vartovpræsten, Mathias Hjørring, blev Københavns porte lukket, og borgervæbningen trak op. I denne pressede situation accepterede rigsrådet arverigeforslaget, først på mandslinjen, men hurtigt efter også på kvindelinjen. Det kan kun betegnes

Rigshofmester Joakim Gersdorff (1612-1661) anbefalede i starten af stændermødet, at alle betalte en afgift af forbrug. Et lighedsprincip som forkastedes af den skattefrie adel og gejstlighed, men som paradoksalt afstedkom en situation, hvor stænderne forsøgte at overbyde hinanden. Kobberstik af Albert Haelwegh. Gengivet efter Olaf Olsen (red.): "Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie (bd. 8) 1600-1700."

Frederik 3. fik langt mere ud af stændermødet, end han kunne have håbet på – med mindre han spillede en langt mere aktiv rolle i stændernes forsøg på at overbyde hinanden, end det hidtil har kunnet påvises. Portræt fra omkring 1650 af ukendt maler. Gengivet efter Olaf Olsen (red.): "Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie (bd. 8) 1600-1700."

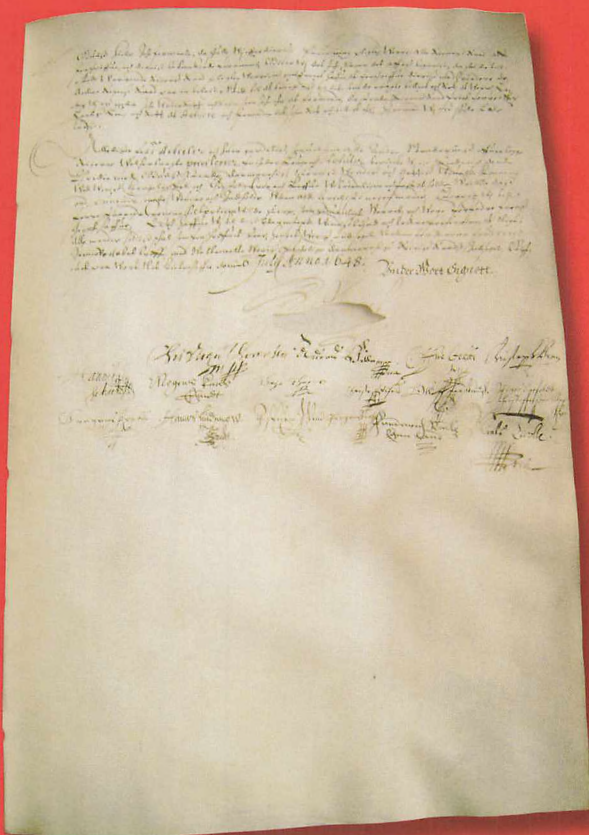
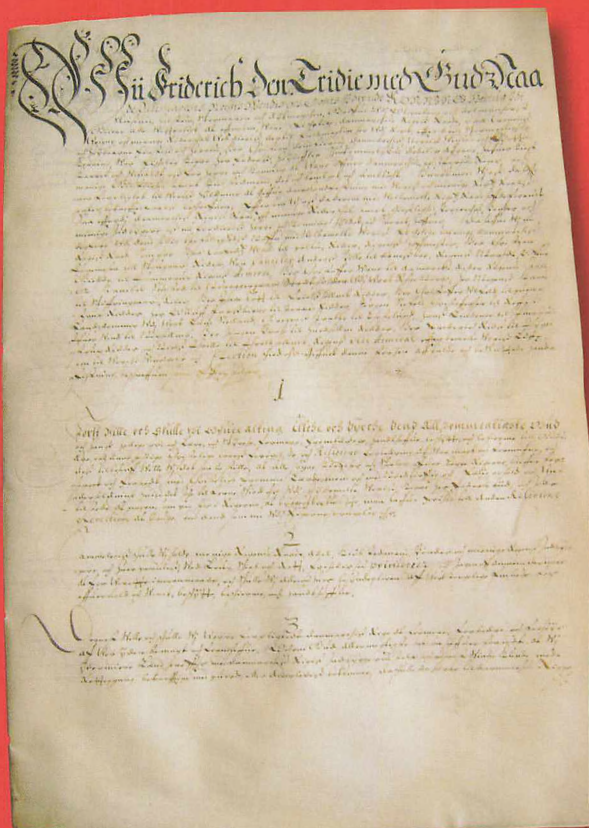

som et kup, at det adelige rigsråd, der ikke havde den storrelse, håndfæstningen fastslog, under militære trusler måtte acceptere arverigeforslaget.

Det noget uigennemskuelige politiske spil fortsatte. Kongen nedsatte et stænderudvalg, der skulle tage stilling til arverigeforslagets konsekvenser. Udvalget var ikke udpeget af stænderne, men af kongen, og dermed var dets position og magtgrundlag uklar. Ikke uventet bar man uenigheden mellem stænderne ind i udvalgsværelset. Udvalgets medlemmer kunne kun enes om at erklære håndfæstningen for ophævet, og de "formodede", at kongen ville formulere en ny "reces", der tog højde for arverigets indførelse. Sprogbrugen er påfaldende vag, og rent juridisk stod man ikke stærkt. Reelt var meget overladt til monarken, og det vidste han.

Håndfæstningen kasseres

Som en konsekvens heraf blev håndfæstningen kasseret den 16. oktober uden "nogen exemption" (uden undtagelser), og uden man havde fået en afløser. Ligesom i bevil-

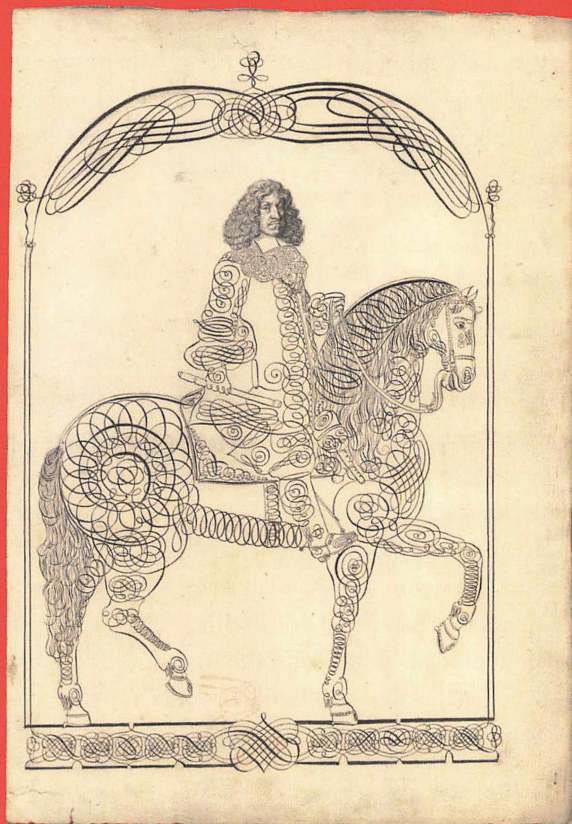

lingsspørgsmålet havde man i forfatningsspørgsmålet opfattet kongen som en neutral opmand, der kunne afgøre stridighederne retfærdigt.

Nyere undersøgelser tyder på, at Frederik 3. allerede ved arvehyldingen havde enevældetanker. Første gang, vi offentligt hører udtrykket ”absolut”, er i skriftet ”Relation aff Kiøbenhavn”. Men man fik vished den 10. januar 1661, da Frederik 3. udstedte sin Enevoldsarveregeringsakt. Heri karakteriseres hans magt som omfattende alle majestætsrettigheder, absolut regering og alle regalia. Al tvivl var også væk i 1665, da Kongeloven (Lex Regia) forelå. Ifølge artikel 2 skal enevoldsarveherren ”aff alle undersaatterne holdes og agtes for det ypperste og høyeste hoffved her paa Jorden offver alle Menniskelige Lowe, og der ingen anden hoffved og dommere kiender offver sig enten i Geistlige eller Verdslige Sager uden Gud alleene”.

Enevoldsarveregeringsakten blev rundsendt i landet for at blive underskrevet af repræsentanter for stænderne. Og budbringeren skulle ifølge en gesandts beretning rapportere om underskrivernes reaktioner. Frederik 3. gjorde demonstrativt meget ud af at vise, at alt var gået lovformeligt til. Gentagne gange fremhævede han, at stænderne frivilligt og uden tvang havde overdraget ham uindskrænket magt. Så

Den kasserede håndfæstning. Kassationen åbnede vejen for indførelsen af enevælden og fjernelse af den kontrol med kongens magt, som adelen havde fået indskrevet i håndfæstningen. På siden med underskrifterne ses tydeligt, hvordan kongens underskrift er klippet ud. Rigsarkivet, foto Leon Jespersen.

Med kongeloven af 1665 cementeredes kongens uindskrænkede enevoldsmagt, til trods for at den længe forblev hemmelig for hans undersåtter. Her ses forsiden, sølvomslaget og æsken der indeholder seglet. Rigsarkivet.

mange gange at man bliver i tvivl. Kongen var ganske omhyggelig med, at stænderrepræsentanter fra alle dele af riget underskrev akten. Med denne akt og Kongeloven af 1665, der i årevis forblev hemmelig, opstod den mest uindskrænkede - men samtidig eneste lovfæstede - enevælde i Europa.

Efter håndfæstningens kassation indsendte de forskellige stænder deres privilegieandragender, og de tyede ikke på dramatiske ændringer. Stænderne havde sikkert ventet, at håndfæstningen kun blev justeret, med hensyn til hvad der fulgte af arverigets indførelse. Resultatet blev et andet, og derfor har historikere diskuteret, om der var tale om et kup, og om Frederik 3. bedrog stænderne.

I 1885 konkluderede juristen – og Det Kongelige Biblioteks chef – Chr. Bruun, at Frederik 3. ikke havde begået noget svigagtigt. Men alene det, at spørgsmålet var opstået, var ikke særlig glørværdigt. Spørgsmålet er, om der til det ydre forløb på stændermødet også knytter sig et indre. Hertil findes flere kilder, der heller ikke er entydige.

Ifølge det såkaldte "Slangebrev", der kun kendes gennem den ikke særlig troværdige historiker, Niels Slange, skrev Frederik 3. den 26. sept. 1660 til stænderførerne, Hans

Svane og Hans Nansen, at de kunne indvie andre i det, der var aftalt med kongen, ligesom de opfordredes til at træde i aktion. Og i den såkaldte "Bispegårdsberetning" hører vi om et møde den 5. oktober 1660 mellem understændernes ledere og kongens kammerskriver, Christoffer Gabel, i Københavns bispegård. Ifølge denne beretning formulerede man det arverige forslag, der senere blev overrakt kongen.

Relevansen af et enevælde-jubilæum?

Ved fejringen eller markeringen af et jubilæum skal man kunne knytte nogle reelle eller forestillede forbindelseslinjer mellem fortid og nutid. Jubilæer kan derfor også rumme opfundne forbindelser og traditioner. Jubilæer er politiske manifestationer. Og her synes der ikke at være meget at hente i enevældens indførelse i 1660.

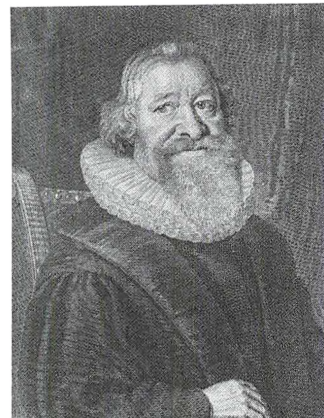
Allerede i 1859 – 10 år efter enevældens afskaffelse – lod man stormen på København i 1659 stå som et forbillede, et spejl, på nationalt sammenhold til forsvar for frihedsrettigheder. Markeringen rummede ikke et opgør med enevælden, der blev set som et nødvendigt mellemlid til demokratiet, men kritikken var vendt mod adelsvælden – og underforstået adelens position i 1800-tallet. I dag benyttes grundlovsmøder heller ikke til udfald mod den enevælde, som Grundloven afløste, men til diskussioner af dagsaktuelle frihedsrettigheder. Indholdet varierer over tid og er dermed et godt eksempel på jubilæer som historiebrug og som politiske manifestationer.

Enevældens idéer er passé. De appellerer ikke til nutidsmennesker. Der kan vanskeligt trækkes linjer fra nutid til 1660 – eller omvendt. Enevælden blev en parentes i Danmarks historie, men en lang parentes på 200 år. Enevælden er åbenbart blevet irrelevant for nutidens mennesker.

Hvis man skulle markere enevældejubilæet, kunne det benyttes til at stille nye spørgsmål til ældre temaer. Fra en politologisk synsvinkel kunne udviklingen i stændermødet være interessant, ligesom selve processen – at krisestemning og modsætninger i et samfund kan føre til koncentration af magten hos en person – vel aldrig taber sin aktualitet. Enevælden prægede Danmarks historie fra 1660 til 1848. Hvordan har det påvirket Danmarks historie? Også i dag.

I dag har vi en kongemagt, der har begrænsede – men på papiret ret store – magtbeføjelser i forhold til flere andre monarkier, men som reelt udfylder en vigtig repræsentativ funktion. Arvelig tronfølge fortsatte efter indførelsen af et konstitutionelt monarki i 1849, og her er vel den eneste samfundspost, hvor fødsel og arv går forud for kvalifikationer.

Stændermødets kupagtige forløb med aftaler i kulissen og et resultat, der formentlig ikke svarede til stændermødedeltagernes forventninger, giver ikke megen grund til fejring. Det gælder heller ikke det videre forløb. Enevoldsarveregeringsakten fra januar 1661 blev bragt rundt i landet til underskrift, hvor underskrivernes reaktioner skulle meddeles kongen. Denne synliggørelse af magt og enevoldsmonarkens gentagne understregning af, at magtoverdragelsen var sket frivilligt, tydede på det modsatte, og at kongen nærmest ville overbevise sig selv. Den reces, kongen havde lovet, forelå i 1665 i form af Kongeloven, og den blev holdt hemmelig for folket i mange år.

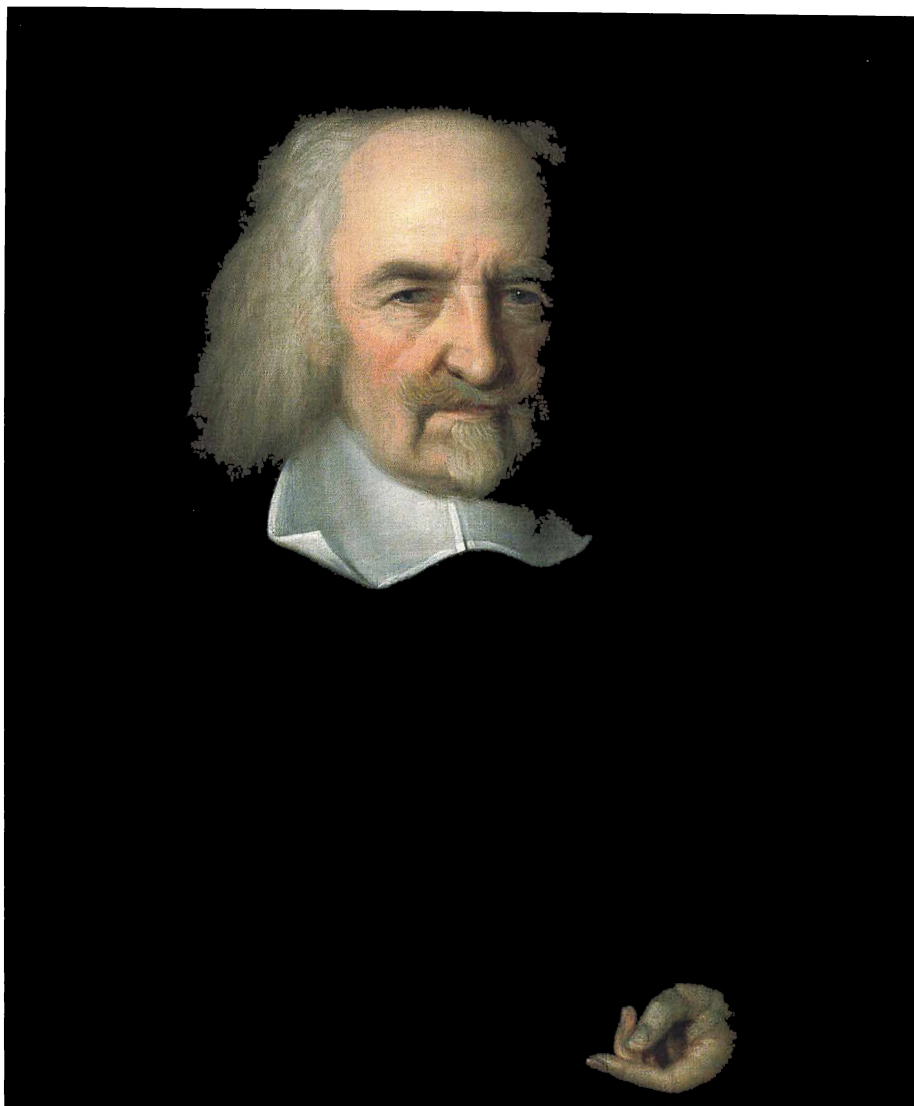
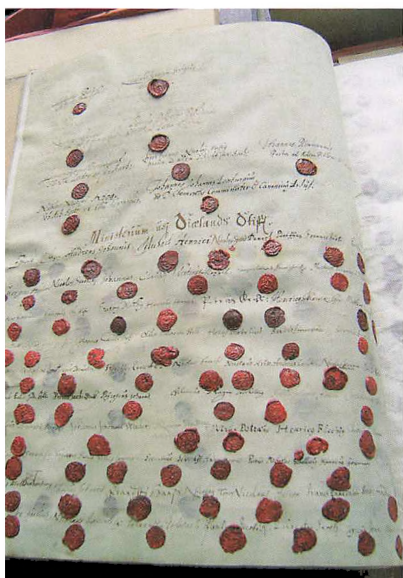
Biskop Hans Svane (1606-1668) var gejstlighedens hovedrepræsentant på stændermødet. Han blev senere belønnet af kongen med jordbesiddelser for sin indsats under stændermødet. Kobberstik af Albert Haelwegh. Gengivet efter Olaf Olsen (red.): "Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie (bd. 8) 1600-1700."

Hans Nansen (1598-1667) var førsteborgmester i København, aktionær i Det Islandske Kompagni og leder af borgerpartiet på stændermødet. Som tak for hans støtte til indførelsen af arveriget udnævnte kongen ham til præsident i København og fik ham valgt til medlem af Højesteret. Kobberstik af Albert Haelwegh. Gengivet efter Olaf Olsen (red.): "Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie (bd. 8) 1600-1700."

Thomas Hobbes (1588-1679), filosof og politisk teoretiker, formulerede tanken om, at krise og spændinger i et samfund kan føre til koncentration af magt hos en 'stærk mand'. Hobbes havde selv oplevet det med Cromwell, vi har senere set det med diktatorer; og til en vis grad kan det også siges at være gældende for enevældens indførelse. Maleri af John Michael Wright. Gengivet fra Wikimedia Commons.

Enevoldsarveregeringsakten fra 1661 hvormed kongen sikrede sig, at alt var gået lovformeligt og frivilligt til. Her ses underskrifter og segl fra de sjællandske gejstlige. Rigsarkivet, foto Leon Jespersen.

Enevældens Danmark hører ikke til de mest undersøgte perioder i landets historie, så skulle man markere jubilæet, kunne det benyttes til at stille nye spørgsmål til enevælden. Jubilæer er manifestationer, der ikke mindst giver historikere mulighed for at blande sig i samfundsdebatten. Om ikke andet kunne man markere 350-året for enevældens indførelse ved at vise, hvilken betydning den fik for landets videre udvikling. Var den blot en parentes i folkets demokratiske udvikling? Eller trak den spor, der kan genkendes i dag?

Leon Jespersen er seniorforsker og arkivar ved Rigsarkivet.

BOGNYT

Palle Andersen

Dansk viden 1941-1945 om Holocaust - Belyst ved den illegale presse

Odense, Syddansk Universitetsforlag, 2010. 195 s., 148 kr.

Hvilke informationer om jødeudryddelserne havde den danske offentlighed adgang til under krigen? Hvilket billede tegnedes af jødemordene i pressen? For første gang er den illegale presse systematisk inddraget som kildegrundlag, og resultatet viser en noget andet opfattelse af Holocaust i samtiden, end den der er fremherskende i dag.

Tim Panduro

Fortællinger fra graven

-Skæbner bag gravstenene i Hillerød og omegn

Fokus Forlaget APS., 2010. 139 s. (illus.), 159 kr.

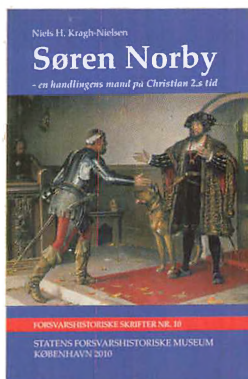
Bag gravstenene i ethvert lokalområde findes der mange skæbner, om end vi sjældent kender dem. I denne bog fortælles en bred vifte af historier om skæbnerne fra Hillerød og omegn, og der er fortællinger af både lokal og national interesse. Læs for eksempel om alt fra en masseorden over topnazisten der blev smidt ud af partiet, missionæren der blev indlagt på et indisk

sindssygehospital til knopsvanens redningsmand og manden der lærte danskerne at lave huller i osten.

Niels H. Kragh-Nielsen

Søren Norby – en handlingens mand på Christian 2.s tid

Statens Forsvarshistoriske Museum, 2010. 303 s. (illus.), 268 kr.

Søren Norby, en af Christian 2.s kaptajner, nåede meget i sit liv. Han var lensmand for bl.a. Island, Gotland og Blekinge, han var involveret i et utal af krigshandlinger – mestendels kendt for søslagene, men han nåede også at være i landflygtighed i Rusland og Brabant og døde langt fra hjemmet under belejringen af Firenze i 1530. Dette er den første større fremstilling om søkrigeren og renæssance-

mennesket Søren Norby.

Bernard Eric Jensen

Hvad er historie

Akademisk Forlag, 2010. 224 s., 249 kr.

Ud fra tesen: "historie er, hvad historie bruges til", giver bogen en bred introduktion til, hvordan fortiden bliver brugt i et nutidigt, vestligt samfund. Den teoretiske behandling præsenterer også et sæt – delvis nye, delvis kendte begreber: erindringssted, aktørhistorie, pragmatisk historie, identitetsnær historie og ømfindtlig historie.

B O G N Y T

Tom Buk-Swienty

Dommedag Als – 29. juni 1864

Gyldendal, 2010. 474 s., 349 kr.

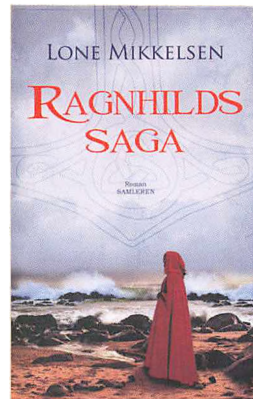

Reelt blev krigen i 1864 ikke tabt ved Dybbøl men på Als d. 29. juni, hvor over 3000 danske soldater blev dræbt, såret eller taget til fange på blot én dag. Bogen fortæller historien om dette slag og dets konsekvenser og de efterfølgende fredsforhandlinger, herunder at Christian 9. i et forsøg på at bevare Danmark, Slesvig og Holsten samlet tilbød Preussen, at Danmark indtrådte i Det Tyske Forbund.

Lone Mikkelsen

Ragnhilds saga

Samlerens Forlag, 2010. 206 s., 299,95 kr.

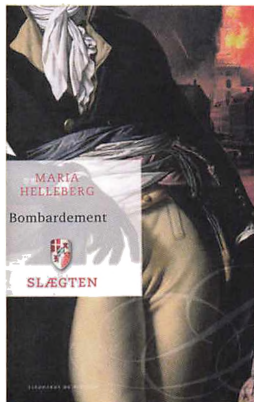
Ragnhilds saga fortæller om et kvindeliv fra den sene vikingetid, om mænd og sønner, der drager i krig, om to kvinder og to brødre, om den nye religion, der trænger sig på, splitter familier ad og omstyrter livet i bygden.

SKØNLITTERATUR:

Maria Helleberg

Bombardementet – Slægten 18

Lindhardt og Ringhof, 2010. 224 s., 249,95 kr.

Ludvig Dane er godsejer og berregnende finansmand. Hans karriere begynder i det københavnske finansmiljø, hvilket gør ham udspekuleret, kold og kynisk. Kvaliteter han skærper i udenrigsministeriets tjeneste. Alt er et spørgsmål om profitmaksimering og at få aftaler i hus, og Ludvig bekymrer sig ikke om idealer og etik. Men de traumatiske oplevelser under Københavns bombardement får hans øjne op for hans

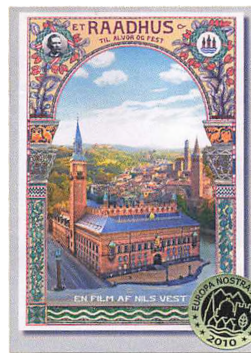
hustru Henriettes menneskelige kvaliteter.

DVD:

Nils Vest (instruktør)

Et raadhus til alvor og fest

Nils Vest Film, 2010. 51 min., 125 kr.

Filmen, der vandt Europa Nostra prisen 2010, fortæller historien om Københavns Rådhus, et af hovedværkerne i dansk nationalromantisk arkitektonisk tradition. Men det handler ikke kun om rådhuset, filmen handler i lige så høj grad om dets arkitekt Martin Nyrop, hans opvækst og lange europarejse, hvor han søgte inspiration i Norditalien. Det er fortællingen om de indledende

strabadser for at få visionen gennemført, til byggefasen og dagliglivet på rådhuset.

Frits Brøndal

Fra Magasin du Nord til døden i et fængsel i Rostov ved Don

Dansk krigsfangehjælp i Rusland og Ukraine 1917 til 1919

I 1917 og 1918 havde Danmark ansvaret for krigsfangehjælpen til tilfangede østrig-ungarske soldater i Rusland og Sibirien. Første verdenskrig rasede, USA var gået ind i krigen, og Danmark overtog som neutral stat krigsfangehjælpen i april 1917. Det var nu Danmarks opgave indtil det officielle brud med Sovjetrusland i december 1918. Også Dansk Røde Kors (DRK) virkede i Rusland og Sibirien 1916-19, hvor dansk krigsfangehjælp måtte afvikles i takt med den røde hærs fremrykning. Bolsjevikkerne bragte landet ud af verdenskrigen, men ind i borgerkrigen 1918-20, og krigsfanger gik til grunde. Frits Brøndal var en af de unge danske delegerede, som Udenrigsministeriet (UM) udsendte til gesandtskabets nyoprettede afdeling B (krigsfangehjælpen) i Sankt Petersborg, dengang Petrograd. Det er hans historie, der her fortælles, gravet frem fra Rigsarkivets gemmer.

BERNADETTE PREBEN-HANSEN

Fra Magasin du Nord til generalkonsulatet i Moskva

Frits Brøndal (f. 1890) var handelsuddannet fra Købmandsskolen i København, og arbejdede som bogholder ved Magasin du Nord på Kongens Nytorv. Han havde sprogsans, var god til engelsk og tysk og tog privattimer i fransk og russisk. Frits' far, frugthandler Christian Hansen, havde tanke for Rusland, og sprog lå til frugthandlerhjemmet på Frederiksberg. Hans ældre bror Viggo blev professor i romanske sprog ved Københavns Universitet.

Frits Brøndal, som han så ud i sit russiske rejsepas fra januar 1919. *Dansk Røde Kors arkiv, Rigsarkivet*

Brøndal ved skrivebordet på generalkonsulatet i Moskva. Privateje

I april 1917 blev Brøndal ansat som sekretær ved det danske gesandtskab på Millionnaja i Petrograd. I sin ansøgning til UM skrev han: "Jeg har i de sidste tolv år været knyttet til handelen, manufakturbranchen, og har herved foruden ekspedition beskæftiget mig med regnskabsføring og korrespondance. Fra 1912 har jeg været ansat i Magasin du Nord og har specielt haft med en *gros* ekspedition at gøre". UM søgte folk med kundskaber i russisk. Brøndal blev fritaget for sin militære værnepligt, og den sjette maj 1917 sejlede han med den danske legation over Øresund. Den rullede med toget fra Malmö op gennem Sverige over Tornio. 24 unge nyansatte rejsefæller rejste forventningsfulde mod Petrograd til deres nye job ved afdeling B på den østrig-ungarske ambassade i Chajkovskogo. UM på Kongens Nytorv havde antaget, hvem der meldte sig; "sågar en kommis" (en ekspedient), fno den senere rigsarkivar Axel Linvald, der var med som afdelingsarkivar.

Efter et par uger i Petrograd rejste Brøndal videre. Han var nu sekretær ved det danske generalkonsulat på Tjudovskaja i Moskva og sled med journalen over ind- og udgående, med arkivet og krigsfangekorrespondancen. Brevene fra fangerne var skrevet på tysk, russisk og polsk: "Her ligger i tusindvis af breve og kort fra krigs- og civilfanger der enten klager, beder om penge eller tøj, eller ønsker at udveksles og/eller interneres i et neutralt land eller sendes hjem til Østrig".

Krigsfangehjælpen

Han beskrev sit arbejde på generalkonsulatet: "På kontoret skrider arbejdet raskt fremad, og vi kan dagligt tilfredsstille en del af de ulykkeligt stillede fanger. Vi har

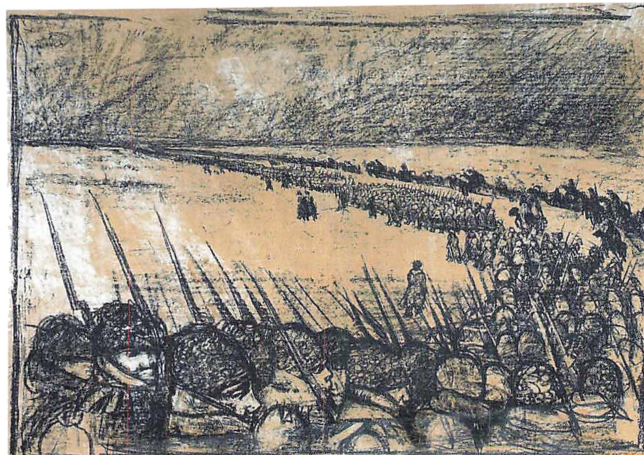
Legationens skrive damer: Esther Aksel-Hansen, Ellen Haagensen, Gerda Andersen og Isabella Smith foran afdeling B på den østrig-ungarske ambassade i Petrograd, august 1917. Til venstre hænger en plakat med en opfordring til befolkningen om at yde Kerenskij, et "frihedslån" til fortsættelsen af krigen imod Tyskland. "Vi føler efterhånden, at vi har ikke så få berøringspunkter med krigsfanger, og vi er jo her interneret i en lille fangelejr af lutter danske". Esther Aksel-Hansen, november 1917. Ovenfor ses bygningen, som den ser ud i dag. *Det Kgl. Bibliotek og foto af Ekatarina Hansen-Chernetskaya.*

hver af de sidste dage haft besøg af trede til fyrrer krigsfanger, hvoraf nogle endog var rejst over tusind verst [1 verst: 1, 06 km] for at klage deres nød til os. Mange af dem ejer ikke fodtøj, men erstatter det med flettede sivsåler og lærred som de vikler om fodderne med sejl garn. Tojet hænger i laser, og snavsede og elendige ser de ud". Rusland var under verdenskrigen gennemsyret af de endelose strømme af soldater til og fra ostfronten, hvoraf kun nogle kom tilbage, mange som krigsinvalid, der skramlede igennem byernes gader. Krigen forekom meningsløs for menigmand og dannede grobund for revolutionen. Også Brøndal var rystet over synet af de russiske soldater, der drog af sted mod fronten. I september 1917 skrev han hjem fra Moskvas gader: "På vejen hjem i aften så jeg et regiment med fuld musik på vej til fronten. Unge russiske mænd, ganske unge, mellem atten og tyve år, marcherende i lange tavse rækker. Et sørgeligt syn at betragte disse unge mennesker der ofres i tusindvis eller vender tilbage med odelagt helbred eller forlighed". I Rusland og Sibirien sad halvanden million østrig-ungarske og tyske krigsfanger i lejre, soldater taget ved fronten. Snart rejste Brøndal selv på inspektion i Penza regionen syd for Moskva for at tilse sin første krigsfangelejr. Besigtigelse af krigsfangelejr var en vigtig del af jobbet som dansk delegeret i Rusland. Og Brøndal fik ros for sit arbejde.

"Jeg skal tillade mig at tilføje at hr. Brøndal i de forløbne måneder har udført et flittigt dygtigt arbejde i generalkonsulatets tjeneste" bemærkede Frederik Rosenørn-Lehn, viceminister for gesandtskabets afdeling B. Brøndal blev i marts 1918 leder af det første transporttog mod vesten af krigsinvalid og syge civile fanger. Transporten forløb med afgang fra Moskva over Kharkov med ankomst til Vorsja (Hviderusland). En stor del af forsamlingen var ortodokse og galiziske joder: "oldinge, kvinder, børn

og enkelte mænd under halvtreds år med sygdomme. De havde alle en mængde bagage, umuligt for dem at bære den lange vej til banegården i et snesjap uden lige". Brøndal skulle skaffe slæder: "Et mere jammerfuldt billede end det der nu udmalede sig kan næppe tænkes, en kamp for at besætte slæderne. Under høje hyl og skældsord, gråd og klynken fyldtes slæderne, mens kuskene protesterede over alt for meget læs på. Endelig lød afgangssignalet. I en lang række kørte nu de femten slæder ud i aftenens mørke fulgt af en samling levende pjalter: et elendighedens tog, der vakte opsigt overalt på vejen". Toget rullede fra Kursk godsbanegård i Moskva videre gennem snedækkede landskaber enestående smukke.

Over østfronten

I august 1918 rejste Brøndal fra Moskva på orlov til København og sejlede fra Petrograd til Stockholm. Harald Scavenius, Danmarks gesandt i Petrograd og leder af krigsfangenhjælpen, noterede sig den unge mand, der lovede sig til disposition for gesandtskabet i hjælpearbejdet for de østrig-ungarske krigsfanger. Efter endt orlov returnerede Brøndal i oktober til Moskva over Berlin. Østfronten var nu en kirkegård: "strækningen Warszawa til Minsk var ved en mængde store sorte kors tydeligt markeret af de uhyggelige kampe, og selve den nu bekendte station Brest-Litovsk var så at sige sonskerskudt". Her havde verdenskrigens parter i marts 1918 fundet forlig om fred og tegnede grænser på landkortet. Brøndal skulle dog ikke blive længe i Moskva.

Leder af DRK Kiev i "landet på kanten"

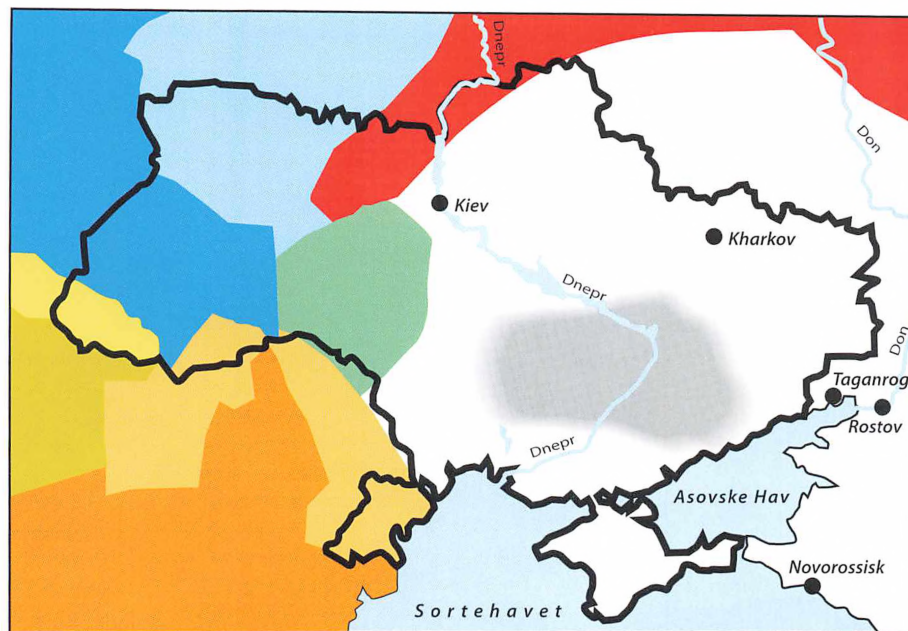
Ukraine - "landet som ligger på kanten" med hovedstaden Kiev gennemskåret af floden Dnepr, der strømmer mod Sortehavet - fandt efter zar-Ruslands kollaps i 1917 selvstændighed ved en ukrainsk folkerepublik. Tyskland og Østrig anerkendte republikken og invaderede straks landet med en stor hær. Samtidig var Ukraine en brik i den russiske borgerkrig med bondeopstande, jødepogromer, et hvidt militærdiktatur og den røde hærs invasioner. Bolsjevikkerne sad i Kharkov, og de hvide styrker - "Det sydlige Ruslands væbnede styrker" - havde i 1918/19 magten i store dele af Sydrusland og det nordlige Kaukasus under Anton Denikin, øverstkommanderende general med stabskvarter i havnebyen Taganrog i Rostov regionen. Regionens anden havneby Rostov ligger ved udlobet af floden Don nær det Azovske hav, det lave indhav adskilt fra Sortehavet af Krimhalvoen, og her fandt krasse krigshandlinger sted. Tusinder af verdenskrigens krigsfanger kom i klemme i regionen; de blev tvunget ind i borgerkrigen på "rød" eller "hvid" side eller gik til grunde af elendighed og sygdomsepidemier. Det danske gesandtskab, generalkonsulatet og DRK forsøgte dog at tage sig af regionens krigsfanger så godt som muligt.

Den uendelige russiske hær - på march mod østfronten 1915. "Jeg så kosakkerne i titusindvis marchere ud for at drage til de store kampe i Östproußen. De gik i aftendæmringen, det slog ind med tå, luften blev fugtig og tæt, de marcherede ind i tågen. Tusind meter forude blev de borte, gik op i vejret". Tegning og citat af Eduard Saltoft, leder af DRK Petrograd 1916-18. Han arbejdede i Rusland som journalist 1914-20 og 1927-28. Privateje

Situationen i Ukraine i november 1919. Krigshandlingerne havde mange aktører og mål. Ud over de fraktioner, som er vist på kortet, deltog også ententemagternes ekspeditionskorps.

- Polen samt Nationalrepublikken Vestukraine, der var polskkontrolleret fra juli 1919
- Hviderusland, reelt under polsk kontrol fra marts 1919
- Rumænien
- Besat af Rumænien
- Tjekkoslavakiet
- Folkerepublikken Ukraine
- Den Røde Hær
- Den Hvide Hær
- Néstor Majnós anarkistoprør
- Ungarn.

Kort tegnet af BB Grafisk.

Camillo Martiny, leder af DRK Rusland og læge, oprettede i juli 1918 en afdeling af DRK med kontor i Kiev. Kontoret var kontaktled til russisk RK efter bruddet mellem Rusland og Ukraine. Lægen Carl Krebs var udset som leder, men han var syg, så Martiny og lægen Jørgen Buch rejste til Kiev for at se på mulighederne. DRK Kiev fik kontor på Karavajevskaja, og Martiny ansatte kun danske medarbejdere. Enhver mistanke om sovjetisk agitation og propaganda i DRKs navn i Ukraine skulle undgås, og alle papirer blev derfor underskrevet af kontorchefen. Afdelingen stod i direkte kontakt med DRK København og havde med den russiske frivillige armés general Bredovs godkendelse ansvaret for beskyttelsen af østrig-ungarske og tyske krigsfanger i Sydrusland. Opgaven var at fremskaffe levnedsmidler. DRK havde et vist samarbejde med russisk RK, der koncentrerede sig om afviklingen af russiske RK institutioner ved fronten samt ”underbringelse af de tusinder af russiske fanger, der til fods vandrer fra Tyskland og Østrig, og gennem Ukraine søger mod Rusland” (Martiny). Soldaterstrømmen gik gennem Ukraine i begge retninger.

I november 1918 blev Brøndal ansat som DRK delegeret og leder af DRK Kiev. Samtidig blev han udsendt af generalkonsulatet som leder af den sidste transport af 200 franske statsborgere fra Moskva over Petrograd til den finske grænse. Martiny telegraferede en november eftermiddag og bad Brøndal lede transporten, som fandt sted samme aften fra Moskva. Også den mission udførte Brøndal til generalkonsul Haxthausens glimrende tilfredshed. Brøndal havde jo ”specielt haft med en *gros* ekspedition at gøre” - nu med evakueringer og krigsfangetransporter. I januar 1919 skulle Brøndal have været i Riga for med kollegaen Carl Thalbitzer at lede en krigsfangeudveksling af franske officerer og mandskab mod russiske soldater, der havde kæmpet i krigen på fransk side: ti russere for hver franskmænd. Brøndal nåede dog ikke Riga, men blev i februar sendt til Kiev som kurer med tre millioner rubler til

Faktaboks

Legationen, der 6. maj 1917 rejste fra Københavns havn: Esther Aksel-Hansen, Gerda Andersen, Anton Bonde, Frits Brøndal, C. Cramer, Jacob Garde, Ellen Haagen-sen, Viggo Henningsen, Knud Kelsted Henriksen, Georg Holler, Poul Ingholt, Henning Kehler, Hermod Lannung, Axel Linvald, Richard Meyer, Sven Netterström, Gustav Rasmussen, Poul Rée, Frederik Rosenørn-Lehn, Peter Schou (Skov), Hans Hartvig Seedorff, William Sliben, Aage Yorckston og Dorette Uldall

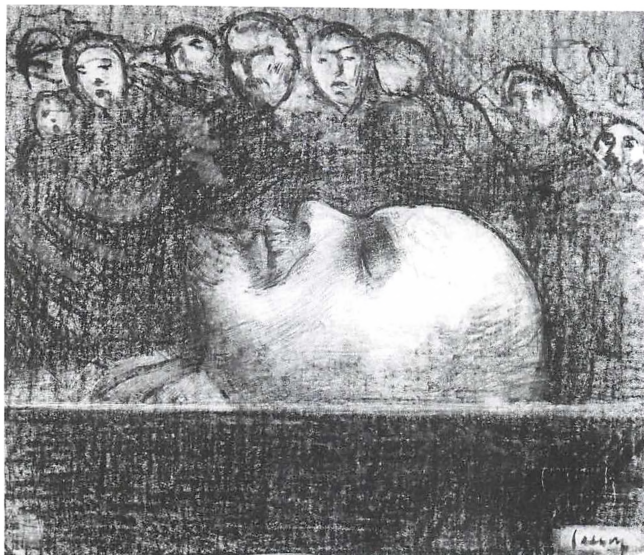

krigsfangetjenesten. Det var koldt i Moskva den vinter med store snefald, og Brøndal så ”bourgeois [borgere] under væbnet bevogtning gøre gaderne rene, et meget hårdt arbejde i den strenge frost”. Han var nu vidne til klassekampens terror på gaden.

Borgerkrigen når Kiev

Efter verdenskrigen blev Kiev en hårdtprøvet kasterbold imellem den røde hær og de hvide styrker, i den russiske borgerkrig, og mellem aktørerne i Ukraines selvstændighedskrig. Simon Petljura, en socialistisk avisredaktør og medlem af den ukrainske republiks selvstændighedsregering, brød med regeringen, bekrigede den sidste hetman Pavlo Skoropadskij og erobrede Kiev med en bondekosakhær i december 1918. 47 dage senere, den 5. februar 1919, besatte bolsjevikkerne Kiev. Petljura, nu ataman og stats- og militærchef, ledte modstanden mod den røde hær. De hvide styrker rykkede ind i Kiev i august, men ved den røde hærs endelige sejr i december måtte Petljura flygte til Polen. I 1920 blev en polsk-ukrainsk hær ført til Kiev. Den blev slået tilbage af den røde hær, en kommunistisk sovjetregering indsat i Kiev, og i oktober var den ukrainske socialistiske Sovjetrepublik en realitet. Også DRK Kiev var kasterbold mellem de skiftende magthavere, men Brøndal arbejdede ufortrødent videre: ”Fra

I de første dage af den russiske oktober/november revolution blev offentlige kontorer endevendte, her et dommerkontor i Moskva, 28. oktober/10. november 1917. Bemærk dameskoene på dommerens skrivebord. Billedet er formentlig taget af Brøndal selv. *Privateje*

Lenin - hjernen bag den store samfundsomvæltning i Rusland. Her ligger han på lit de parade i Moskva i 1924. Tegning af Eduard Saltoft. Det Kgl. Bibliotek

den sekstende december 1918 til treogtyvende marts er der gået femogtredve tusinde fanger gennem vore hænder” skrev Brøndal til Martiny i april 1919. Samme måned forelagde han DRKs virksomhed for Christian Rakovskij, præsident for sovjetregeringen i Ukraine, en forbindelse der siden skulle blive problematisk.

”Samtlige danske i Kiev er i god behold” lod en pressemeddelelse til de danske aviser, da den røde hær besatte Kiev i februar 1919. Danskerne levede da, men Brøndal meddelte også, at bolsjevikkerne havde frataget udlændinge deres papirer og enkelte danske al ejendom: ”hvorfør de nu bespises og hjælpes af DRKs kontor i Kiev”. Kureren, der leverede meddelelsen, var med fly fra Kiev over Warszawa, og DRK Rusland, som nu havde hovedsæde i København, kunne ikke få kontakt med DRK Kiev. Breve fra Frits nåede aldrig familien i

Danmark, og familien kunne så i november læse i Politiken: “Lederne af DRK Kiev er på Denikins ordre blevet arresteret, fordi de optrådte som agenter for det tyske og østrigske arbejder- og soldaterråd i Kiev, der arbejder i nøje forbindelse med Ruslands sovjetregering”. Hvad var gået forud?

Afviklingen af DRK Rusland

Den 10. juli 1919 stoppede DRK sin virksomhed i Rusland, og alle afdelinger skulle føres til København. Martiny gav Brøndal ordre på at romme DRK Kiev og bringe arkivet til København. Rejsen kunne gå over Moskva, Odessa eller Østrig-Ungarn. Brøndal trak noget på afrejsen, han ville helst fortsætte samarbejdet med russisk RK, men lukkede Kiev-kontoret og stod i august klar til at rejse med hele DRKs Kiev-arkiv over Moskva. Imidlertid blev Kiev afskåret fra Moskva. Brøndal forsøgte da at rejse over Odessa, men der var ingen skibsløjlighed. Kort efter viste der sig en mulighed for at rejse over Wien - delvist til fods. Arkivet kunne således ikke transporteres, og da Brøndal ikke ville rejse uden det, søgte han andre rejsemuligheder. Nu sad han og ventede i Kiev.

Ved de hvide styrkers erobring af Kiev den 31. august 1919 skrev Brøndal optimistisk hjem til familien: ”Befrielsens time slog!” Han var sund og rask, men havde haft en mængde hårrejsende oplevelser: bolsjevikernes rædselsperiode trodsede enhver beskrivelse. Ti dage senere blev DRK Kievs lokaler helt uventet endevendt ved husundersøgelse og beslaglæggelser. Brøndals medarbejdere, krigsfangne østrig-ungarske og tyske officerer, blev arresteret af de hvide styrkers politi, og en arrestordre udstedt mod Brøndal. Han forblev dog på fri fod mod at afgive en skriftlig erklæring om ikke at forlade Kiev uden myndighedernes tilladelse.

Samtidigt i København modtog Brøndal DRKs mindetegn ”Dansk krigsfangehjælp 1914-1919” in absentia i Rigsdagens fællessal i København, hvor Christian Hansen

Under verdenskrigen levede den russiske befolkning, bonde som borger, i visheden om at deres unge sønner skulle ofres ved fronten i en meningsløs krig. Den leninistiske ideologi forsøgte siden at knække kirke og troen, dybt rodfæstet i den russiske folkesjæl. "Endnu knæler en ung officer efter gudstjenesten. Han knæler som var han ganske alene her i mængden, som en ung helgen svøbt i en kutte, kun sablen viser krigeren. Hans ansigt er brændende og munden kruses som i ængstelse for alt forfærdeligt han går i møde, i smerte over det han skilles fra. Så kysser han de blodige naglegab. Det hellige Rusland har rejst sig". Tegning og citat af Eduard Saltoft. *Privateje*

forholdt sig afventende.

underskrev for sin søn. Brøndal telegraferede fra Kiev til den danske konsul Harald Sthyr i Rostov: "Der blev foretaget hundersøgelse i missionens lokaler. Intet blev taget. Kabinetrepræsentantens værelse og kassen forseglede. To medlemmer af missionen arresteredes. Af lederen toges erklæring om ikke at rejse bort. Der er ingen beskyldninger rettet mod missioner eller mod mig. Årsagen hvorfor funktionærerne arresteret ubekendt. Har nedlagt protest. Beder nedlægge energisk protest overfor ministeriet mod overtrædelse af internationale overenskomster. Beder om at forårsage at arresten hæves og den af mig givne erklæring tilbageleveres samt øjeblikkelig undersøgelse af sagen". Sthyr

Brøndal - bolsjevikspion, tyskersympatisør og jødehjelper

Brøndal rapporterede til DRK København: "Det er en umulighed for mig at fortsætte arbejdet her. Og da der i øjeblikket befinder sig en ét tusind krigsfanger på vor etape, som for det tilfælde at DRK nedlægger sin virksomhed, vil være prisgivet skæbnen, må jeg gentage at en uopholdelig indskriden fra dansk side er absolut påkrævet. På mig personlig har disse begivenheder gjort et meget stærkt indtryk, da jeg efter at

evolutionen og borgerkrigen lod bygninger øde, som ses her i Gostinij Dvor i Petrograd, facaden ud til Salovaja ulitsa: "Et palads med udslåede ruder i en af mange ubeboede gader i Petrograd" skrev Ella Melby under sit fotografi fra 1923. Hun (f. Lancke) var en dansk gift forfatter, der rejste tre uger til Rusland som journalist. *Rigsarkivet*

være undsluppet personlig livsfare hos bolsjevikkerne, nu atter ser mig gjort til genstand for mistanke, hvilket er så meget mere ubehageligt som jeg ikke aner, hvilke konkrete beskyldninger der fremsættes mod DRK”. Forholdene i Rostov-regionen var sådan – mente Brøndal, at den danske regering officielt burde intervenere over radioen hos regeringen for Sydrusland i Rostov ved Don. UM København bidrog med skrivebordsarbejde til arkivet, men foretog sig intet.

Alexandr Lukomskij, næstkommanderende over Denikins hvide styrker, meddelte Sthyr fortroligt, at der ”i Brøndals virksomhed er konstateret en absolut forbindelse mellem DRK Kiev og bolsjevikkerne og spartacisterne”. DRK Kiev skulle have skjult personer, der hævdedes at samarbejde med bolsjevikkerne: formanden for det ostrig-ungarske soldaterråd (”en ven af bolsjevikken Rakovskij”) og andre. Og så havde DRK Kiev skjult russiske jøder. Denikins hvide styrker, Donkosakkerne og Petljuras selvstændighedsstyrker deltog alle i voldsomme pogromer på Kievs og Ukraines jøder i 1919, og Brøndal blev anklaget som jødehjælper. Jøder blev i det antisemitiske Ukraine anset for at stå i ledtog med bolsjevikkerne. Hjemme i København rapporterede den tidligere leder af DRK Petrograd, oberstløjtnant Victor Philipsen, til UM, at DRK ikke kunne bebrejdes forbindelser mellem DRK Kiev og det bolsjevikiske regime i Ukraine samt ”Tysk arbejder- og bonderåd (Spartacus) i Kiev” oprettet af tyske krigsfanger. Et vist samarbejde var en nødvendig forudsætning for et hjælpearbejde, ikke mindst for tyske krigsfanger.

Forsvundet!

DRK Kiev stod anklaget for spionage, samarbejde med Tyskland og bolsjevikkerne, og Brøndal var nu forsvundet. Rygtet ville vide, at han var fort til Taganrog. I marts 1920 søgte Martiny - under en rejse til Moskva for at evakuere danskere fra Rusland

Kilder og litteratur

- Rigsarkivet: DRKs arkiv, Moskva og Petrograd repræsentationernes arkiver, UMs arkiv, Ella Melbyes privatarkiv
 Frits Brøndals foto og breve (transskription ved Anne-Lise Brøndal). Privateje.
 Lannung, Hermod. Min russiske ungdom. 1978, 97.
 Poulsen-Hansen, Lars. Ukraine: en landbeskrivelse. 1992.
 Haxthausen, Christian Frederik. Ritmesteren og revolutionen. 2000, 252-257.
 Jensen, Bent. Dansk Røde Kors' Ruslandsmission. Historisk tidsskrift 101/1. 2001, 45-75.
 Bulgakov, Mikhail. Den hvide garde: roman om en borgerkrig (Jan Hansen). 2010.
 Aksel-Hansen, Esther. Breve fra Petrograd 1917 og 1918 (transskription ved Bernadette Preben-Hansen). Det Kgl. Bibliotek.
 Tak til Troels Andersen, Anne-Lise Brøndal, Niels Bjørn Hansen, Sisse Jarner, Jack Olsson, Lars Poulsen-Hansen.

I slutningen af november 1919 har Brøndal måske næret mindet om mere fredelige dage på generalkonsulatet i Moskva. Her ses Carl Thalbitzer, Brøndal, Agnes Bockholt, Poul Ingholt med en flaske Château Lafite-Rothschild i generalkonsulats have. *Privateje*

Uforsonlige holdninger stejlede i det russiske samfund, som teksten på banneret lyder: "Død over bourgeoisiet og dets spytslikkerlakajer. Længe leve den røde terror!! Petrograd 1918, første september. Petrograds guvernementssovjet af arbejder-, bonde- og rødmist-deputerede". "Revolutionsbillede optaget trods dødsstraf dekretet" ved Axel Bjerregaard Larsen. *Det Kgl. Bibliotek*

og Sibirien - oplysning om Brøndals skæbne. Hans veje kunne ved vidneudsagn fra danskere, der flygtede fra Rostov, rekonstrueres nogenlunde:

De hvide styrker ville føre arrestanterne fra DRK Kiev til Taganrog. "Er forbavset over at DRK Kiev endnu ikke er fort hertil" telegraferede Denikin til Vladimir Dragomirov, militærguvernør i Kiev og general i de hvide styrker. Den hvide terror var uudholdelig. Brøndal deponerede DRKs Kiev-arkiv i det schweiziske konsulat i Kiev, dels i repræsentantens privatbolig, dels på konsulatets kontor. 1. oktober indtog den røde hær atter Kiev, og Brøndal betragtede sig nu løst fra sit løfte om ikke at forlade byen. Kun iført sin overfrakke rejste han i selskab med sin ven og medarbejder Rokack, og med to håndkufferter, en kurvekuffert, en lille kasse med arkivsager (DRKs Kiev-regnskaber) og en plaid. I Kharkov boede han en tid hos Kai Andersen, filialbestyrer for Nordisk Fjerfabriks afdeling dér. Brøndal skrev sit sidste brev til familien i november. To uger senere vinkede Rokack farvel til sin rejsekammerat i Kharkov for at rejse tilbage til Kiev.

Tanken var nu at rejse til Rostov eller Krim "for i nogle uger at samle kræfter og beroligelse ovenpå alt det gennemgåede", og derfra til Novorossisk for at sejle over Sortehavet mod Danmark. Den sidste hilsen meddelte: "Jeg har oplevet en del i den forløbne tid, alt andet end behagelige erindringer. Det har været en overordentligt interessant tid, der trods sine mange mørke uhyggelige timer dog også nu og da for mig har haft sine lyspunkter. Forholdene er rent ud endnu forfærdende asiatiske. Som sædvanligt her går alting uhyre langsomt eller over hals og hoved, således også med mine breve". Da Brøndal ankom til Rostov, deponerede han sin kasse med arkivsager på det danske konsulat i Rostov, gik ud i byen og blev arresteret af de hvide styrkers politi. Han havde forladt Kiev imod ordre.

Fængslet i Rostov ved Don

Brøndal skulle skydes. Nu sad han i et fængsel i Rostov, og konsul Sthyr henvendte sig til Denikin om en frigivelse - forgæves. Sthyr rapporterede til UM København: "Brøndal har i Kiev udstedt opholdsbeviser til alle mulige personer, for betaling skjult maximalister [politisk udbryderparti i Rusland] i DRKs lokaler, og desforuden har han tilegnet sig midler, der blev betroet DRK til opbevaring. De oplysninger jeg har fået såvel fra danske som fra russere tyder alle på at de af den russiske regering rettede beskyldninger er rigtige". 27. december indtog den røde hær Rostov. De hvide styrker flygtede, og Sthyr rejste i al hast.

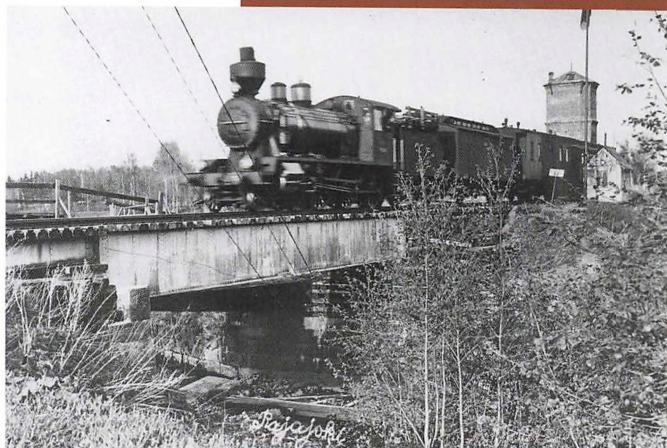
Emil Friis, Sthyr's sekretær og nu dansk konsulær stedfortræder i Rostov, ledte med de røde myndigheders hjælp forgæves efter Brøndal. Sthyr havde optrådt for slapt, mente Friis. Ugen inden de hvide styrkers flugt fra Rostov havde en tidligere funktionær fra DRK Kiev set Brøndal i fængselshospitalet, i en ukendelig tilstand. Under sit ophold i fængslet var han blevet angrebet af tyfus/plettyfus, stærkt angrebet. Brøndal var døende.

Dokumentation på Brøndals død kunne ikke skaffes, men han var formentligt død på sygehuset, og fængselsprotokollen fra Rostov eksisterede ikke længere. I januar 1920 eftersøgte UM samtlige danskere i Rostov, der alle var i god behold,

bortset fra: ”danskeren hr. Brøndal, delegeret for DRK Rusland, arresteret i byen, fængslet af den frivillige hærs regering”. Fængslet og fængselshospitalet blev nytårsdag besøgt af Friis’ sekretær: bygningerne var blevet stormet, og døre og vinduer slået i stykker. Friis søgte oplysning om Brøndals skæbne hos de bolsjevikiske myndigheder, på byens hospitaler, hos foreningen for politiske fanger, fængslets fangevogtere og ved annoncer i lokale bolsjevikblade - forgæves.

Arkivskæbne

Sagen blev opgivet som håbløs. I april 1920 blev Friis selv arresteret af bolsjevikkerne og sammen med de øvrige udenlandske konsulter ført til Moskva. Han medbragte Brøndals kasse med arkivsager (DRKs Kiev-regnskaber). Dele af kassens indhold og Rostov-konsulatsarkivet havde Friis brændt, da det ”indeholdt oplysninger om bolsjevikernes rædselsgerninger i Kiev og omegn”. Her mistede Friis forbindelsen med Rostov, mens tjekkaen i Moskva tillod udlevering af Rostov-konsulatsarkivet og DRKs Kiev-regnskaber til København. UM efterlyste i 1920’erne efter gentagne ønsker fra Brøndals mor sonnens skæbne hos lokale russiske myndigheder og russisk RK - resultatløst. Kun en kuffert nåede København. ”Da jeg har erfaret at min son Frits Brøndals arkiv er bragt hjem i orden og findes i ministeriet, tillader jeg mig høfligt at forespørge om der muligt foreligger skrivelser til os” skrev hun. ”Der vides intet”, svarede UM gennem 1920’erne.

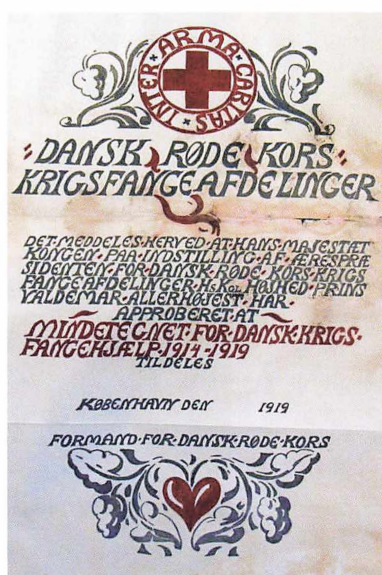

Der hvilede et underligt pres på rejsende udlændinge i 1920’ernes sønderslåede Rusland. Ella Melbye skrev i sin dagbog 1923, netop da hun havde passeret grænsestationen til Rusland: ”Stationen i Rajajoki er et fepalads af renlighed og skønhed, når man kommer fra Rusland. Jeg føler mig som er jeg undsluppet et fængsel og atter er på fri fod”. Billede af toget over Rajajoki, grænsen til Finland. Rigsarkivet

Et mindetegn for Frits Brøndal

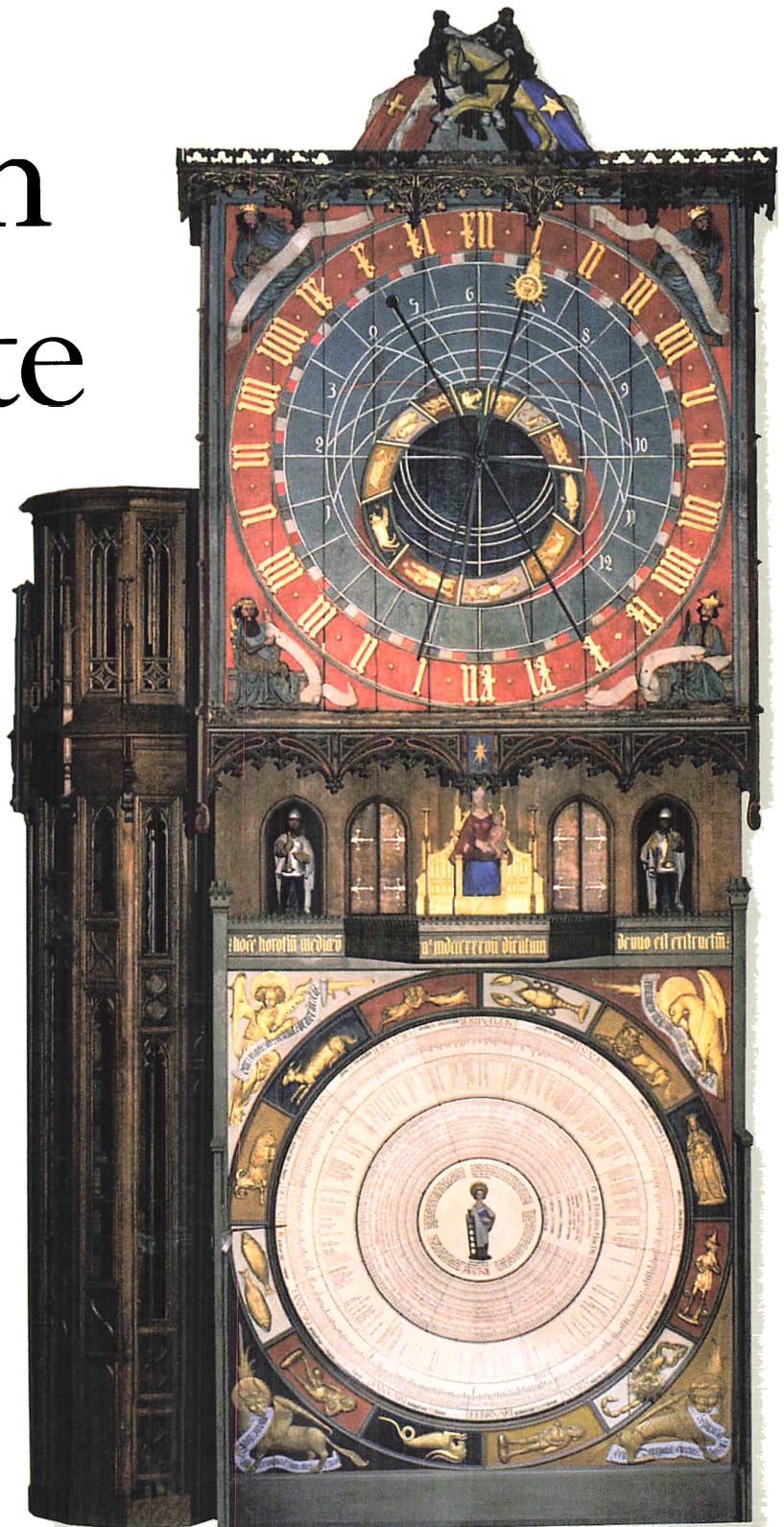
For Brøndal blev DRKs mindetegn et minde på en ukendt grav. Han blev 29 år og glemt. For familien forblev han den ”forsvundne onkel Frits”. UM meddelte aldrig Brøndals mor sandheden. Christian Hansen var orienteret, og Hermod Lannung erindrede: ”En af DRKs delegerede ude i landet blev på et ret sent tidspunkt fængslet. Begrundelsen kender jeg ikke, men der skulle sommetider ikke meget til. Forholdene i fængslerne var ikke gode, og han døde der efter en tids fangenskab til trods for at han var fysisk særdeles robust og stærk”. En beklagelig affære, noterede UM. Frits Brøndals virke i Rusland og Kiev var *en gros*.

Bernadette Preben-Hansen er freelanceforsker, cand.mag. i latinsk middelalderfilologi.

Diplom for deltagelse i ”Dansk krigsfangehjælp 1914-1919”. Brøndal blev tildelt diplomet, men så personligt aldrig sit eksemplar. DRKs diplom og mindetegn blev tegnet af Aksel Einar Utzon-Frank og underskrevet af Harald Høffding, formand for DRK 1917-21. Rigsarkivet

Da tiden begyndte

Det store astronomiske ur i Lunds domkirke. Uret har stået i kirken i hvert fald siden 1442, hvor det første gang nævnes i kilderne; et brev fra ærkebiskoppen Hans Laxmand hvori uret nævnes i forbindelse med en procession i kirken. I brevet beskrives uret dog ikke som en nyhed eller særligt indgående, så det må antages, at uret er i alle fald en smule ældre end 1442, hvilket understøttes af, at træet i urskiven er dendrokronologisk dateret til 1422. Gengivet efter Lone Mogensen (red.): "Det underbara uret i Lund."

I Lunds domkirke befinder sig et monument over middelalderens verdensopfattelse og kosmologi: Det store astronomiske ur. Skønt mekanikken er udskiftet flere gange, fremstår uret endnu med den originale urskive i al sin senmiddelalderlige pragt. Det bærer vidne om en mental revolution, der i 13-1400-tallet omformede Europa og formentlig bidrog i ikke uvæsentlig grad til skabelsen af den moderne verden.

JACOB TULLBERG

Hvad er Klokken?

Et helt univers af betydninger åbner sig af dette spørgsmål, som måske er det mest centrale spørgsmål overhovedet i den vestlige kultur. Ifølge en udbredt anekdote skal Frankrigs solkonge Ludvig den 14. engang under et langvarigt møde i statsrådet have stillet dette spørgsmål og have fået følgende svar af en underdanig hofmand: ”Den er præcis så meget som det måtte behage Deres Majestæt!” Anekdoten blev udbredt og måske tillige opfundet af Ludvigs fjender, der herigennem ville vise, hvordan tyrannen derved tiltog sig en magt, som det ikke tilkom mennesker at have. For hvis der er noget, der har sat sit markante præg på horologiens (tidsmålingens) historie i Europa i de sidste 700 år, så er det om noget opfattelsen af, at tiden er objektiv og ikke underlagt menneskets vilkårlighed.

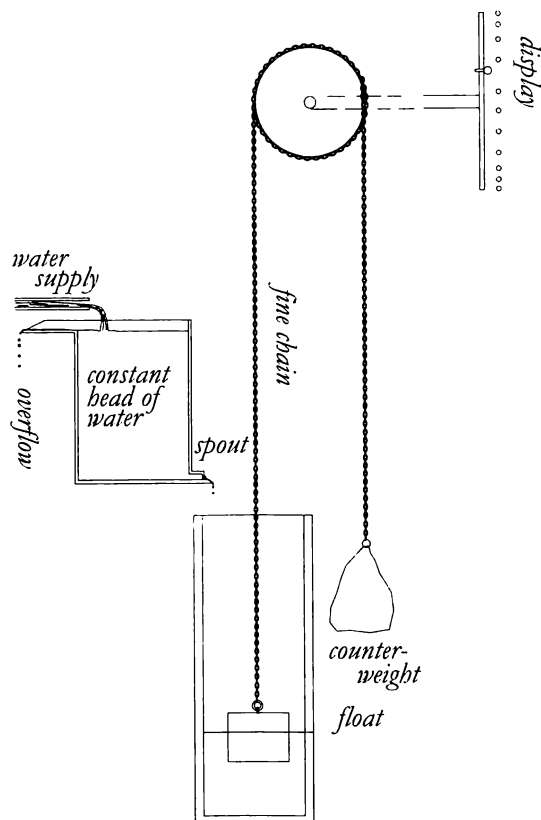
Horologiens historie for ca. år 1300 er ofte blevet misforstået, dels på grund af manglende kendskab til de ofte meget komplekse vandure, som har eksisteret siden hellenistisk tid, og dels på grund af en forvrænget opfattelse af relationen mellem vandure og det mekaniske ur efter 1300. At tale om det mekaniske ur som noget, der fremkom omkring 1300, er i sig selv noget misvisende, da mange vandure forinden indeholdt adskillig mekanik. Det er måske bedre at tale om det loddrevne ur, men fra en objektiv position er det umiddelbart svært at forstå, hvorfor et ur drevet af et faldende blylod skulle være så meget mere interessant end et ur drevet af faldende vand.

Tidsmåling i oldtiden

De vandure, som i oldtiden blev beskrevet af Philon, Vitruvius, Heron og Prokopios, var meget mere end blot beholdere som vand løb ud af (eller ned i). Der var tale om prægtige og ofte meget kostbare arbejder. De fleste viste tiden med en form for mekanisk viser, nogle drev mekaniske figurer, og i hvert fald et enkelt ringede timerne med klokker. Det lader dog til, at ringningen i så fald kun kunne høres af personer, der befandt sig umiddelbart ved siden af. Intetsteds i oldtidens verden havde de komplekse vandure samme offentlige betydning som de store tårnure i senmiddelalderen eller tidligt moderne tid, hvor lyden af klokken regulerede byens

offentlige og kommercielle liv. Der er også en anden markant forskel, nemlig selve antallet af komplekse ure. I den græsk-romerske oldtid, og efterfølgende i den islamiske verden, samt i Europa før 1300 kan de komplekse ure tælles i enere. Efter 1300 tælles de i Europa inden længe i tiere, så i hundreder, og før 1500 i tusinder. Noget nyt og væsentligt skete ubestrideligt på horologiens område i Europa omkring 1300, men hvad?

I det omfang oldtiden overhovedet insisterede på, at begivenheder skulle finde sted på et særligt tidspunkt, var der tale om subjektiv tid. I Rom blev middagstimen markeret af en liktor, som fra Capitolum bekendtgjorde med udråb, at solen nu var højest på himmelen. Det subjektive understreges yderligere derved, at liktoren slet ikke så på en form for solur med skalainddeling, men derimod på selve solen. Dagligdagens gøremål blev i nogle tilfælde koordineret efter denne tidsangivelse, men det vigtigste var, at timen blev udråbt, ikke om solen nu også var højest på himlen. I kejsertiden havde byen Rom en mængde solure og formentlig også et antal komplekse vandure, men der var aldrig nogen krav om, at urene skulle være afstemt i forhold til hinanden. Frem for alt manglede koblingen mellem de komplekse vandure og koordinationen af dagligdagens gøremål. På Athens torv byggedes i den romerske periode en lille bygning, kaldet "vindenens tårn", som indeholdt et avanceret vandur, men det var solurene på bygningens yderside som blev brugt til koordination af torvets sociale liv, i det omfang dette overhovedet reguleredes af tidsmålere. I senere

Skitse af Vitruvius' komplekse vandur (1. årh. f. Kr.). Det viste tidens gang med stjernehimmelen afbildet i såkaldt stereografisk projektion på en roterende skive og var derfor i princippet et astronomisk ur. Gengivet efter John North: "God's clockmaker."

Den nederste af urskiverne på uret i Lunds domkirke. Skiven viser et utal af kalenderoplysninger, lige fra hvilket år det er, til dagens helgennavn og hvornår påske, pinse og faste falder. Gengivet efter Lone Mogensen (red.): "Det underbara uret i Lund."

perioder, i de islamiske lande, eksisterede vandure, der endda for nogles vedkommende lader til at have været mere avancerede end oldtidens. Men heller ikke her var der nogen forbindelse mellem de komplekse ure og dagligdagens inddeling i perioder. Det komplekse vandur opfattedes som et astronomisk tilbehør, ikke som dagligdagens nødvendighed. I et eneste tilfælde fra oldtiden ved vi, at et ur ringede timerne. Men det var vel at mærke slet ikke de timer, som almindelige mennesker anvendte, men særlige astronomiske timer.

Tiden var relativ

Det må understeges, at de timer, som almindelige mennesker benyttede sig af i oldtid og tidlig middelalder, i det omfang man overhovedet benyttede sig af abstrakte angivelser af tiden, varierede med årstiden. Dagen fra solopgang til solnedgang bestod af 12 lige lange timer. Natten fra solnedgang til solopgang af 12 andre timer. Denne inddeling, de såkaldte temporale timer, resulterede i lange dagtimer og korte nattetimer ved midsommer, omvendt ved midvinter. I København ville en dagtime ved midsommer således være godt 87 moderne minutter lang mod 32 minutter ved midvinter. Kun ved jævndøgn var timerne lige lange dag og nat. Men selv ved disse to tider på året afveg tidsmålingen fra vores, da

Vindenes Tårn på agoraen i oldtidens Athen. Tårnet regulerede til en vis grad det offentlige liv på torvet, men ikke via det avancerede vandur inden i tårnet. Det var derimod solurene på bygningens yderside, man brugte til at måle tiden med. Foto af Andreas Trepte. Gengivet efter Wikimedia Commons.

Urskiven fra Lund (ca. 1422) er den ældste bevarede fra Norden. Tiden kan med relativ lethed aflæses af moderne mennesker, med sine to gange I-XII. Det er solen som markerer tiden. Med et fuldt omløb på 24 timer giver den en astronomisk simulation, som et nyere viserur med kun 12 tal på slet ikke giver. Dette er naturligvis i forhold til det geocentriske verdensbillede, hvor solen roterer om jorden. Den trænede vil kunne aflæse meget andet. Herunder stjernetegn, dagens længde, månens fase og meget mere. Gengivet efter Lone Mogensen (red.): "Det underbara uret i Lund."

man lod timesekvensen begynde ved solopgang og solnedgang, og ikke ved midnat og middag. Selv dette var der dog ikke enighed om. Op gennem oldtid og middelalder var der mange, der foretrak at begynde timesekvensen et stykke tid før solopgang, når det begynder at lysne. Ofte blev tids-punkter blandet sammen med tids-rum. Den første time kunne altså være både tidspunktet når det begyndte at lysne, tidspunktet når solen stod op, tidspunktet når den første tolvtedel af dagen sluttede, eller alt hvad der var derimellem. For at fuldende forvirringen foretrak nogle, i lighed med jøderne, at regne ugedagen fra solnedgang eller sågar fra et stykke tid efter solnedgang, når det var blevet mørkt.

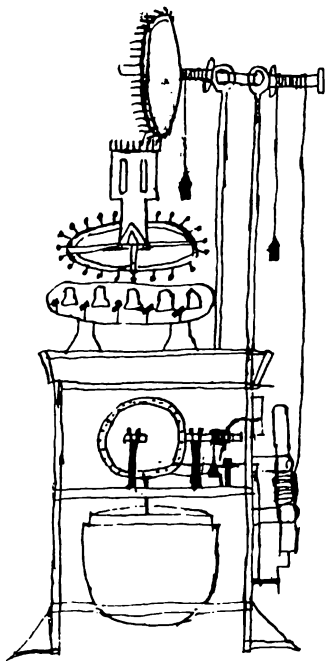
Kun astronomerne benyttede året igennem de lige lange (ækvinoctiale) timer til angivelse af tidspunkter for astronomiske begivenheder og som grundlag for beregninger. Astronomernes 24-timers sekvens begyndte ved middag. Det virkeligt nye i det 14. århundredes Europa var, at almindelige mennesker overtog en modificeret udgave af astronomernes timer og indrettede deres dagligdag derefter. Der var ikke så meget tale om en ren teknisk nyskabelse, som en organisatorisk/institutionel.

Munkene og tiden

De katolske munkeordener, frem for alt benediktinerne, er ofte blevet krediteret for at have indført tidsmåling i europæernes dagligdag. Ifølge Benedikts regel (6. årh. e.Kr.) er munkenes daglige sysler inddelt efter klokkeslæt. De kanoniske timer, som inddelingen normalt kaldes, er nærmest en forenklet udgave af de temporale timer. De varierer i længde året igennem, men frem for alt er der tydeligvis tale om subjektiv tid. Det afgørende er ikke, om en bestemt tidebøn finder sted på det helt eksakte tidspunkt som foreskrevet – det ville være en grov overfortolkning af Benedikts regel; det afgørende er, at ordensbrødrene forretter bønnen samtidig. Således foretrak mange klostre at afholde midnatsmessen ved dagry snarere end ved midnat. Og hvis det endelig var midt om natten, er det mere end tvivlsomt, om nogen kerede sig om, hvorvidt man nu også gik i gang præcis ved midnat. Det altafgørende for benediktinerne, såvel som for de andre, der i oldtid og tidlig middelalder ønskede at gøre bestemt ting på et bestemt tidspunkt, var koordination - ikke præcision.

Den store klokke der slår timerne i Lunds domkirke. Først da kirkeklokkerne kobledes op til de store urværker begyndte byens liv for alvor at blive reguleret af tiden. Gengivet efter Lone Mogensen (red.): "Det underbara uret i Lund."

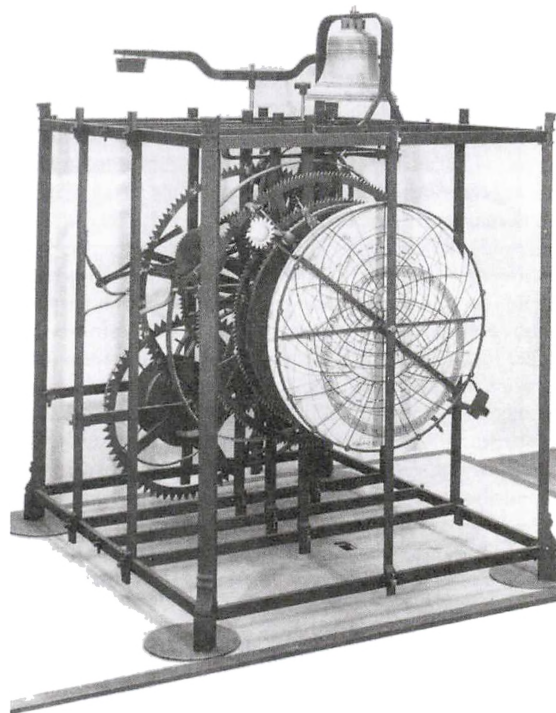
Vandur med alarmmekanisme fra 1200-tallet. I tiden lige inden det mekaniske urs fremkomst ved vi, at der eksisterede simple alarmure i klostrene. I dette eksemplar, som stammer fra et 1200-tals manuskript, vil fem små klokker blive anslået af hamrene på et hjul. Dette ville vække sakristanen, som så igen kunne kalde de øvrige ordensbrødre til messe med en større klokke. Det lader til, at selve uret er vanddrevet, mens anslagsmekanismen er lod-drevet. *Gengivet efter John North: "God's Clockmaker."*

Rekonstruktion af uret fra St. Albans. Urskiven er et roterende stjerne-kort i stereografisk projektion. At aflæse tiden er ikke en opgave for den utrænede, men almindelige dødelige har kunnet høre timeslagene. *Gengivet efter John North: "God's Clockmaker."*

Hvem ringer klokkerne for?

Nu kommer imidlertid en ny spiller ind på banen; kirkeklokkerne. Oldtidens klokker var alle små og kunne følgelig kun høres af personer tæt på. De var musikinstrumenter og legetøj og blev ikke brugt til at signalere budskaber over by og land. I de irske klostre i den tidlige middelalder, som alle var små og overskuelige, begyndte man at bruge klokker til at kalde til bon. Denne måde at kalde sammen på bredte sig efterhånden til andre klostre og kirker, og samtidig begyndte klokkerne at vokse i størrelse. Klokken, som under uklare omstændigheder endte i Hedeby's havn i 800-tallet, var formentlig større end nogen klokke fra den græsk-romerske verden. Og i det 12. århundrede beskrev den tyske munk Theophilus, hvordan klokkestøbning nu var blevet en ganske særlig profession, med en teknologi der afveg fra al anden metalstøbning i Europa på den tid. Ikke kun selve klokkerne, men også deres anbringelse markerede noget nyt: De første klokketårne dukkede op i 800-tallet. Først i form af fritstående klokketårne, såkaldte kampaniler (af campana = klokke), senere i form af de med kirkebygningerne sammenbyggede klokketårne. Tårnene, den umiddelbart mest iøjnefaldende udvendige forskel på den romanske kirkearkitektur i det 10.-12. århundrede og oldtidens basilika, var altså oprindeligt rent praktiske foranstaltninger for at skaffe klokkerne en position, hvorfra de lettere kunne høres over store afstande.

I højmiddelalderens Europa var kirkeklokkerne blevet en dagligdags kommunikationsfaktor, også af rent verdslig karakter. Eksempelvis brugtes de til at markere, hvornår de handlende på torvet skulle pakke deres boder ned, men stadig var formålet snarere koordination end præcision. Hvad der egentlig helt præcist

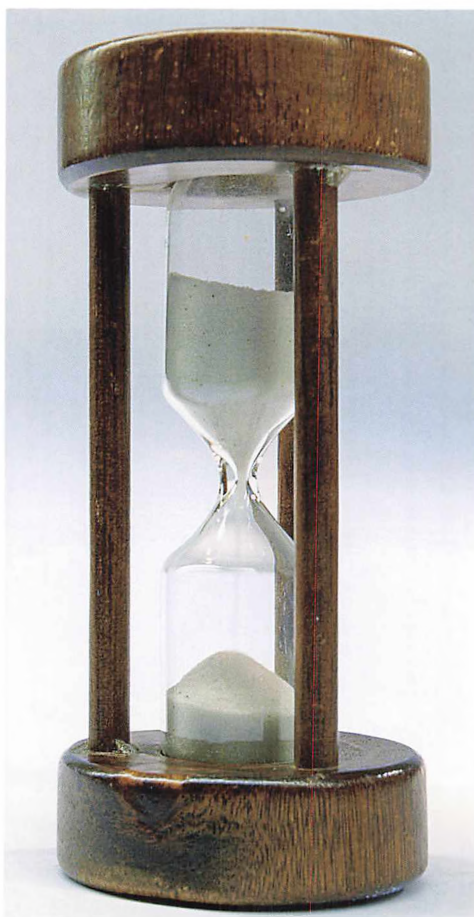

skete i de afgørende år i det mekaniske urs tilblivelse 1270-1330 er omstridt - i hvert fald hvis man fokuserer på det rent tekniske. Det kan dårligt være anderledes, da kildematerialet til de centrale innovationer er usikkert og flertydigt. Det kan konstateres, at der er betydeligt flere referencer til "orologia" i kilderne, men det er usikkert, om det drejer sig om vandure, mekaniske ure eller sågar solure. Vi ved, at et antal komplekse vandure eksisterede i Europa i det 11.-13. århundrede, men er ikke i stand til at sige meget om deres konkrete opbygning. Først omkring 1330 kan vi

sige med 100 procents sikkerhed, at det loddrevne mekaniske ur med automatisk klokkeringning eksisterede. Den bedste nyere samlede fremstilling af det mekaniske urs fremkomst er Gerhard Dohrn-van Rossums "Die Geschichte der Stunde" (1992), et værk som skærer igennem kildernes tavshed om det rent mekaniske og i stedet hæfter sig ved det, som kilderne rent faktisk fortæller om. Blandt de samtidige kommentatorer var der ikke nogen, der hang sig i konkrete mekaniske nyskabelser omkring 1300. Hvad de derimod hæftede sig ved, var at tiden nu blev ringet ud med de store kirkeklokker. Hvordan urene end var konstrueret, var de nu blevet forbundet med klokkerne i tårnene ved hjælp af automatiske slagværker. To hidtil adskilte former for teknologi, klokker og ure, var blevet forbundet, så vi stadig i dag spørger, hvad klokken er, når vi jo egentlig mener, hvad uret er.

De loddrevne ures fremmarch

Der har været nogen uklarhed om forholdet mellem de ækvinoktiale timers udbredelse og udbredelsen af det mekaniske ur. Det er blevet hævdet, at uret kom nogen årtier før timerne, men det er tvivlsomt. Det allerførste ur, hvorom vi med 100 procents sikkerhed kan sige, at det var loddrevet, havde hæmværk og var forbundet med klokker, var det omkring 1330 færdiggjorte ur i St. Albans i England. Dette ur havde samme ringesekvens som moderne ure, nemlig to sekvenser med slag fra et til tolv, begyndende ved midnat og middag. En sekvens som passende kan illustreres med urskiven fra Lund. Der er ikke noget dokumenteret eksempel på et tidligt mekanisk ur, som ringede temporale i stedet for ækvinoktiale timer, men der gik rigtignok et stykke tid, før de nye timer slog bredt igennem. I Froissarts krønike, der handler om den fransk-engelske hundredeårskrig, og som blev skrevet hen mod 1300-tallets slutning, er tidspunkter for begivenheder angivet med de temporale timer frem til ca. 1380 og derefter med de ækvinoktiale. Dog er begivenheder på den iberiske halvø i årene 1382-86 stadig bestemt på den gamle facon. Alt vores materiale tyder på en fortsat spredning af de nye timer i 1400-tallet, men ofte har de bredt sig hurtigere end det

De fleste af os ville nok antage, at timeglasset var et af de ældste instrumenter til at måle tiden med, men det kan ført påvises fra 1330'erne. De mekaniske ure (inklusive vandure) er altså ældre, men timeglasset fik lige så stor betydning for forandringen i tidsofattelsen. *Gengivet efter Wikimedia Commons.*

UDVALGT LITTERATUR

Gerhard Dohrn- van Rossum: "Die Geschichte der Stunde" (1992)

Den bedste samlede fremstilling af horologiens historie. Dohrn-van Rossum har dog ikke rigtigt blik for de spirituelle og kosmologiske aspekter af "den horologiske revolution" omkring 1300. Findes også i engelsk udgave.

John North: "God's Clockmaker. Richard of Wallingford and the invention of time" (2005).

Detaljeret fremstilling om tilblivelsen af uret i St. Albans klosteret og dets konstruktør, der sandelig ikke var en simpel håndværker, men klosterets abbed og dertil Englands førende astronom.

Lone Mogensen (red.): "Det underbara uret i Lund" (2008).

Pragtfuldt illustreret værk om et af (det daværende) Danmarks første ure. Understreger urets kosmiske betydning.

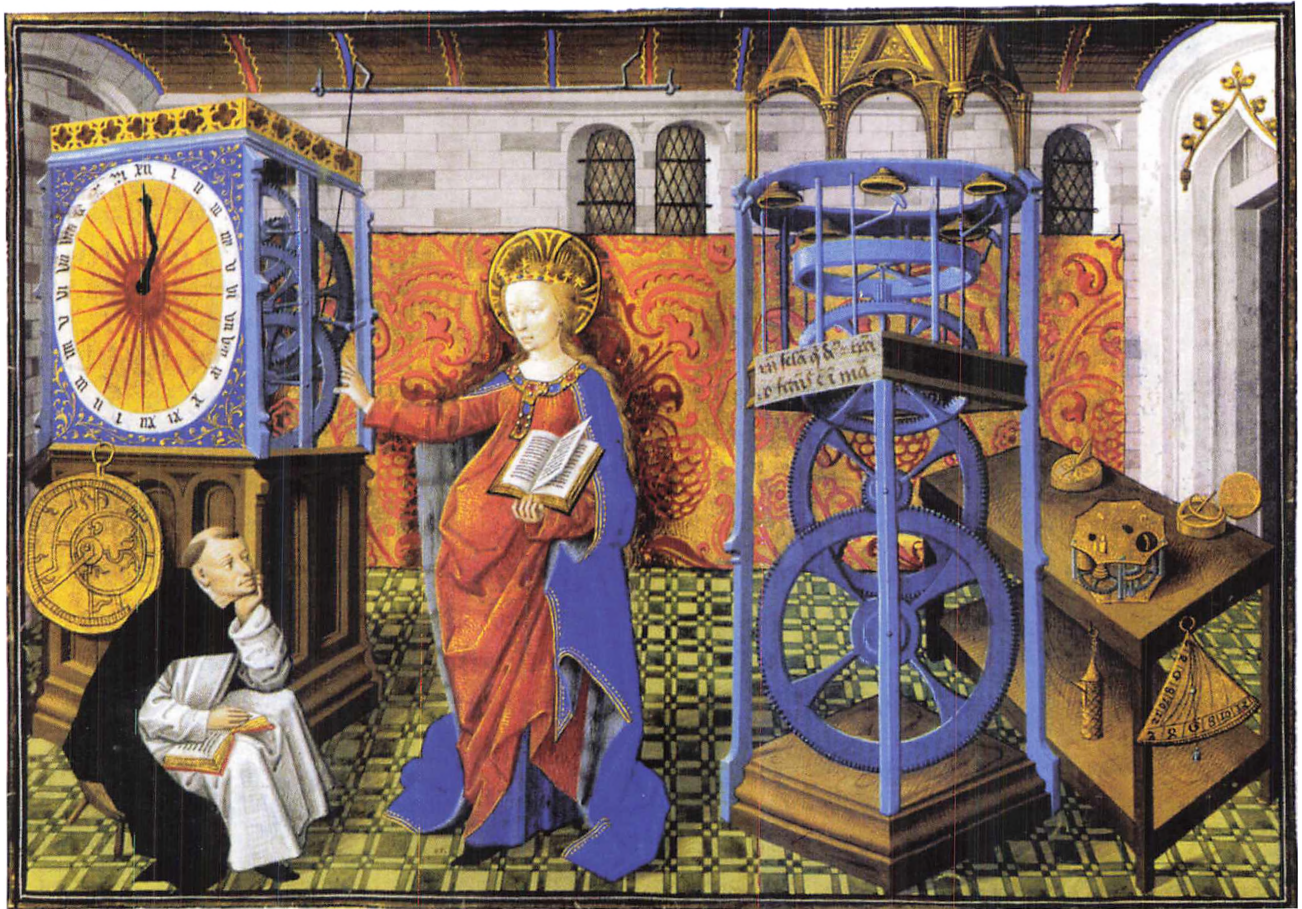
mekaniske ur. Det hedder sig i Københavns stadsret fra 1443, at indbyggerne skal holde sig inden døre, efter at klokken har slået ni. Dette er blevet taget til indtægt for tilstedeværelsen af et mekanisk ur i København. Men vi har ikke sikkert kendskab til et mekanisk ur i andre danske byer end Ribe, Lund og Roskilde på dette tidspunkt. Vi kan tage stadsrettens bestemmelse som et bevis på, at klokkeslagene har været anvendt til at regulere dagligdagen i byerne (eller i det mindste at man har forsøgt!). Med klokken ni må der desuden ubetinget menes kl. ni om aftenen efter de ækvinoktiale timer, ikke kl. ni efter de temporale timer, hvilket vil sige midt om eftermiddagen. Så om ikke andet kan vi konstatere, at datidens københavnere brugte samme timer som nutidens.

De tidlige mekaniske ure i Danmark gik under betegnelsen sejerværker (opr. seyier). Betegnelsen er afledt udtrykket for timeglas (sandur) og er beslægtet med verbet "at sive". Timeglasset er et enkelt og billigt alternativ til de store mekaniske indretninger og har formentlig bidraget stærkt til udbredelsen af den nye inddeling af tiden. Man fristes let til at tro, at timeglasset må være et meget ældre fænomen end det mekaniske ur, men overraskende nok er de samtidige, idet timeglasset nævnes første gang omkring 1330. Den første afbildning af et sandur er af Lorenzetti og dateret 1338. Skont det minder meget om den simpleste form for vandur, en beholder, som vandet løber ud af, så er dets introduktion og spredning nært sammenhængende med det mekaniske ur. Med et stort kildemateriale, der viser den nye tidsmålings udbredelse i Danmark i 1400-tallet, men kun få efterretninger om mekaniske ure for 1500, vil det nok ikke være en overdrivelse at sige, at det i høj grad var timeglasset, der befordrede denne væsentlige forandring her i landet.

Orden på verden!

Så langt, så godt. Men vi mangler stadig at forholde os til det helt afgørende, nemlig hvorfor europæerne i det 14. og 15. århundrede fandt det formålstjenstligt, at almindelige mennesker skulle indrette deres dagligdag efter en tidsmåling, der dybest set ikke er særlig praktisk, idet den slet ikke tager hensyn til årstider, lys og mørke. Men det mekaniske ur har en langt dybere mening end blot at være en simpel tidsmåler. De tidlige eksemplarer var tilsyneladende alle astronomiske ure, der ud over tidspunktet på dagen også viste stjernehimmels stilling, og i nogle tilfælde også månens faser m.m. Uret var en verdensmaskine, en simulering af den af Gud skabte, ordnede verden. En afbildning af kosmos, tilmed i bevægelse. I princippet er ethvert moderne digitalur stadig et astronomisk ur, for dybest set udtrykker klokkeslettet jo solens position i forhold til jorden, men når vi er tilbøjelige til at glemme det, er det jo netop, fordi vi i den grad har vænnet os til mekaniske (eller elektroniske) ure, så vi næsten glemmer himmelens store ur. Vi må ihukomme, at oldtidens græsk-romerske og senere asiatiske komplekse vandure var astronomisk tilbehør. Det samme gælder utvivlsomt også nogle komplekse vandure i Europa i tiden 1000-1300, skont de fleste snarere har været simple alarmmekanismer.

I Dantes guddommelige komedie, som blev til i de selvsamme år, hvor det mekaniske ur udvikledes, optræder et ur to gange, i paradiset 10. og 24. sang. Det er

ikke muligt ud fra teksten at afgøre, om der er tale om mekaniske ure eller vandure, men det fremgår klart, at der er tale om komplekse ure med en form for astronomisk simulation. Som det store himmelske ur er skabt af Gud, er det lille mekaniske skabt af mennesket. Både makrokosmos og mikrokosmos er udtryk for intelligens, men også for tro. Den guddommelige Komedie handler om et menneskes rejse mod Gud gennem helvede, skærsilden og paradiset. Det er sandelig ikke tilfældigt, at uret først dukker op i paradiset. Selve erkendelsen af den himmelske mekanik er noget, som i sig selv afspejler, at man er ved at nærme sig Gud. Fornuften og troen styrker hinanden. Dante er her på linje med den skolastiske filosofis hovedstrømning. Ifølge tidens verdensbillede befandt de himmelske legemer (måne, sol, fem planeter og fiksstjernerne) sig mellem Gud og menneskene. Himmellegerne er altså forbindelsesleddet mellem det jordiske og det Guddommelige, og en maskine, som simulerer disse legemer, danner derved en form for direkte forbindelse til Gud.

Visdom og simulation af kosmos

Det er en rimelig antagelse, at det komplekse ur fra dets blotte forekomst i hellenistisk tid blev opfattet som en astronomisk maskine, en verdensmaskine, en simulation

Heinrich Susos "Horologium sapientiae" oversattes til dansk i Grinderslev Kloster i Salling omkring 1440. Illustrationen her er dog fra en fransk oversættelse. Det ene af de store ure er forbundet med klokkerne i et klokketårn uden for billedrammen. Det er næppe tilfældigt, at den melodi, som uret i Lund spiller, "In Dulci Jubilo" er komponeret af selvsamme Heinrich Suso. Gengivet efter Lone Mogensen (red.): "Det underbara uret i Lund."

Blot fordi samfundet bevægede sig ud af middelalderen, mistede urene ikke deres astronomiske dimension. Her ses et bordur fremstillet af Steffen Brenner i 1558 i København. Uret har både astrolabial urskive og visere, der indikerer sol- og måneformørkelser, position i stjernetegnene m.m. Gengivet efter David S. Landes: "Revolution in Time – Clocks and the Making of the Modern World."

af kosmos, men det er ganske tankevækkende, at det først var i skolastikkens store tidsalder, at man fik den ide, at almindelige mennesker burde indrette deres dagligdag, ikke efter subjektiv tid, men efter objektiv tid, "verdenstiden", Guds egen tid.

Den tyske dominikanermunk Heinrich Suso udsendte i 1334 et skrift med titlen "Horologium sapientiae", hvilket måske bedst kan oversættes til "visdommens ur". Værket blev et af senmiddelalderens mest udbredte og oversattes blandt andet til dansk (og er den første tekst hvori det ældste danske ord for mekanisk ur, "seyier" optræder). Teksten er en allegorisk dialog mellem den evige visdom, mådeholdet og dens discipel (forfatteren selv). Bemærk på illustrationen hvordan den mismodige Suso vækkes af den personificerede visdom i et værelse udstyret med et astrolabium, en kvadrant, tre solure og tre mekaniske ure. Især de to store mekaniske ure dominerer billedet. Tidsmåling, især mekanisk, er selve indbegrebet af visdom. Et andet eksempel på det 14. århundredes begejstring for ure er fornævnte kronikeskriver Jean Froissart, der et sted sammenligner en kvindes skønhed med et urs (hvor mange ville mon i dag føle sig smigrede over dette?). Det var Dantes, Susos og Froissarts verden, der ikke bare frembragte det mekaniske ur, men hundredevis af dem, og frem for alt tillagde uret en social og ideologisk betydning, som ingen ure havde i oldtiden eller i de islamiske riger.

Det er altid en fare for, at man fortolker fortidens mennesker ind i en nutidig forståelsesramme. Når det drejer sig om det mekaniske urs fremkomst og spredning i senmiddelalderen, er det meget problematisk at gøre den tids europæere til eksponenter for en moderne tidsforståelse og tidsanvendelse. Vi tænker i minutter og sekunder. Den tids mennesker i hele timer, eller evt. i kvarterer når det gik stærkt. Det var ikke den moderne punktlighed, der indfandt sig, når en senmiddelalderlig by påtog sig den store udgift at få opstillet et mekanisk ur. Det var langt mere spirituelle og – fristes man til at sige – verdensfjerne overvejelser, der var drivkraften.

Et ganske andet spørgsmål er det dog, om den moderne verden med al dens teknologiske og modernistiske begejstring overhovedet var blevet til noget, hvis det ikke havde været for middelalderens spiritualisme og forsøg på at frigøre sig fra den fysiske verden ved hjælp af et stort jernmonstrum, der med sit TIK-TAK har slået takten lige siden.

Jacob Tullberg er ph.d.-stipendiat på SAXO-Instituttet på Københavns Universitet.

Slaveri i Danmark omkring år 1800?

I folketællingen 1801 ses hos stadsbedemand Søren Bache og hustru Inger Schmidt på hjørnet af Laksegade og Admiralgade i København en "mulat", Johan Paulus, 13 år, og en "mulatinde", Marie Katrine, 15 år, begge "Under Opdragelse".

Inger Schmidt havde tilbragt det meste af sit liv i dansk Vestindien, og da hun rejste til Danmark efter et forlist ægteskab, har hun vel taget de to børn med sig. At det ikke var så usædvanligt bekræftes af, at der i husholdningen hos hendes søster og svoger, kammerråd Johannes Magens i Rådhusstræde, der også havde en fortid i Vestindien, i 1801 opholdt sig 3 "negre" og 1 "mulat", også teenagere og også kun med fornavn, men her som en del af tjenerskabet.

Søren Bache og Inger Schmidt var blevet gift året før, og da de begge var oppe i årene og ingen af dem havde børn eller kunne forvente at få det, underskrev de d. 8. sept. 1800 et gensidigt testamente, det slutter: "Endelig ere vi enige i og haver vedtaget, at den Mulatinde, der er i vores Huus navnlig Maria Kathrine, ved min Inger Schmidts Død skal gives sin Frihed."

Jeg har nu hurtigt gennemgået folketællingen 1801 for staden København på DDD og tallet på registrerede negre og mulatter nærmer sig det halve hundrede, nogle endda registreret som slaver!

Slaveriet var jo dengang stadig tilladt i dansk Vestindien, men hvad var slavernes status når de kom til Danmark? Formuleringen i testamentet gør jo "mulatinden" til et stykke ejendom. Var slaveri virkelig tilladt, eller ihvertfald accepteret i Danmark i 1800?

Med venlig hilsen
Jan Finken
Årslev

Svar:

Spørgsmålet besvares bedst med et eksempel:

Premierløjtnant af Søetaten John Christmas indstævnedes i 1835 taffeldækker Christian Messer for Højesteret. Christmas mente, at Messer skyld-

Negerslaver var ikke kun forbeholdt De Vestindiske Øer, også i København fandtes der en del op gennem 1700 og 1800-tallet. Her ses skatmester Heinrich Carl Schimmelmann sammen med en livré-klædt negerdreng - sandsynligvis en slave, der holder et portræt af Schimmelmanns kone. Gouache af Lorens Lønberg, 1775. Gengivet efter Erik Gøbel: "Det danske slavehandelsforbud 1792".

te ham 448 rigsdaler. Det var nemlig købesummen for Messer, da Christmas købte ham fra plantagen Morning Star på St. Croix. Heri kunne modregnes \$ 69 eller 130 rigsdaler, som Christmas erkendte at skyldte Messer for en hyrekontrakt, han havde indgået med ham. Christian Messer gjorde på sin side krav på udbetaling af \$ 93 eller 174 rigsdaler 2 skilling for hyre som steward på Christmas' skib "Johanne Marie".

Københavns Lands-, Over- samt Hof- og Stadsret havde fundet, at Christmas ikke havde noget krav på Messer, men at Christmas skyldte Messer de 174 rigsdaler for hyren på "Johanne Marie".

Nu påstod Christmas så for Højesteret, at Hof- og Stadsrettens dom kendtes magtesløs, så

Spørgsmål til spørgekassen kan sendes som e-mail: sth@ra.sa.dk eller som almindeligt brev til:

Siden Saxo – Spørgekassen
Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9
1218 København K

han kunne få sine penge. Gælden var opstået ved, at han havde lagt ud på Christian Messers vegne for at opfylde Christians ejer, planter MacDougall, også ejer af plantagen Morning Star, som ønskede Christian frigivet. Morning Star med dens tilbehør af slavegjorte afrocaribere var imidlertid pantsat for langt over dens reelle værdi til et hollandsk handelshus. Efter at hollænderne i 1824 havde overtaget plantagen som brugeligt pant, rejste MacDougall i 1829 til København med sine hollandske kreditorer i hælene. Hollænderne opnåede i 1829 Højesterets dom for, at MacDougall skulle betale dem en sum, som langt oversteg hans evner. MacDougall kunne derefter som insolvent ikke råde frit over sit bo. Alligevel udstedte han 14. juni 1830 et fri-brev til Christian og bad John Christmas om at sørge for, at fribrevet trådte i kraft, dvs. at Christian blev frigivet. Det lovede Christmas MacDougall, men kort efter døde MacDougall. Christmas kom derefter til St. Croix, indsatte en afrocaribisk slavegjort kvinde i Morning Star's besætning som erstatning for Christian, som han fik tilskødet som sin ejendom med den klausul, at når Christian betalte Christmas de 448 rigsdaler, som var udgifterne ved transaktionen, skulle han – Christian – være fri. Han hyrede derefter Christian som steward og lod, vel ankommet til København, Christian finde anden ansættelse.

Højesteret gav sig derefter til at overveje de komplicerede detaljer i sagen. Var Christian slave eller fri? Kunne Christmas kræve Christian for udlæg, som Christian ikke havde haft indflydelse på? Havde Christmas erkendt Messer som en fri mand ved at indgå en hyrekontrakt med ham? Hvis Christian som slave havde afgivet et løfte, var han så juridisk forpligtet til at holde det som fri mand?

Var Christian på Morning Star og taffeldækker Christian Messer i det hele taget identiske?

Det, der i denne sammenhæng er interessant, er, at

Højesteret ikke et øjeblik stillede spørgsmål ved, om Christian overhovedet kunne betragtes som ejendom, om man kunne eje slaver i Danmark? Det var efter Højesterets mening så klart, at spørgsmålet ikke burde stilles. Naturligvis kunne man hævde ret til ejendom, som var lovligt erhvervet i Dansk Vestindien, også hvis denne ejendom bestod af mennesker.

Om man kunne hævde ejendomsretten på samme måde i Danmark som i Vestindien, var et andet spørgsmål, men ejendomsretten til slaver eksisterede i Danmark midt i 1830'erne, ingen tvivl om det.

Det gjaldt så også i 1801 og tidligere. Slavegjorte afrikanere træffes i Danmark fra 1680'erne som eksotiske, dekorative indslag ved hoffet og på herregårdene. I 1732 fandtes ved hoffet negerdrengen Anton Ulrich. Kendt er også Christian VII's negerdreng Moranti, der befandt sig ved hoffet omkring 1770. Også i mere jævne huse fandtes der slaver. I folketællingen for København 1787 er nævnt en del. Agent og grosserer Bertel Madtzen i Strandgade havde således fire i sin husholdning. Og i folketællingen 1801 nævnes over 50 neger-slaver i København.

I 1801 blev det i øvrigt i den københavnske Hof- og Stadsret overvejet, om slaveri eller ejendomsret til mennesker var lovligt i Danmark. Resultatet blev også dengang, at ejendomsret til mennesker måtte anerkendes i Danmark, men at udøvelsen af ejendomsretten var begrænset af den danske, almindelige lovgivning. De særlige dansk-vestindiske bestemmelser om behandling, afstraffelse mv. af slaver gjaldt således ikke i Danmark.

Som forslag til videre læsning kan nævnes Knud Waaben: "A.S. Ørsted og neger-slaverne i København", Juristen 1964, s. 321 ff. Her er specielt forholdene omkring 1801 behandlet. Mere generel er Poul Erik Olsen: "Disse vilde Karle – negre i Danmark indtil 1848" i Bent Blüdnikow (red.): Fremmede i Danmark, 1987.

Enden på den ovennævnte komplicerede sag blev, at John Christmas var forpligtet til at overholde sin hyrekontrakt med Christian Messer, men at det ikke fandtes bevist, at Christian Messer havde stiftet gæld til John Christmas. Endelig kan det oplyses, at Christian Messer findes med kone og barn i folketællingen for København 1835.

Poul Olsen
arkivar og chefkonsulent ved Rigsarkivet

Hvor små kan arkivalier være?

Et hemmeligt CB-mandskabskartotek fra Frederiksberg

Af arkivar, cand.mag. Lars Schreiber Pedersen, Frederiksberg Stadsarkiv

Til tider gøres der under registreringen af arkivalier fund, som ikke blot er interessante for deres indhold men også bemærkelsesværdige i udformning. Dette var tilfældet, da Frederiksberg Stadsarkiv modtog en større mængde arkivalier fra Frederiksberg Brandvæsen vedrørende den lokale afdeling af den Civile Beskyttelse (CB). I afleveringen lå en ældre husholdningstændstikæske, som indeholdt et hemmeligt kartotek fra besættelsen over frederiksbergske CB-brandmænd. Den 19. september 1944 opløste den tyske besættelsesmagt det danske politi. Omkring 1.900 danske politifolk blev deporteret til koncentrationslejre i

Tyskland, mens tyskerne ved hjælp af politiets mandskabskartoteker indledte jagten på resten af politifolkene. 16. oktober oprettede Frederiksberg Kommunalbestyrelse, efter Justitsministeriets ordre, et vagtværn til opretholdelse af ro og orden. Vagtværnet bestod af ca. 70 personer og blev ledet af den lokale brandchef.

Arrestationen af politiet vakte bekymring på Frederiksberg Brandstation, hvor man frygtede, at brandmænd og CB'ere skulle blive de næste ofre. Alle adresse-lister og kartoteker med adresser på CB-brandmænd blev derfor gemt væk uden for brandstationen af brandmand Erik Børge Velin, som alene kendte gemmestedet. I stedet arbejdede man derefter med adresselister, som man havde i små notesbøger og tog med sig hjem hver aften og gemte. Af hensyn til beredskabet og for at kunne tilkalde CB-beredskabsstyrken i en fart, også i tilfælde af at sirenealarmsystem og telefon skulle svigte, lavede man et lille adressekartotek i en husholdningstændstikæske, der skulle tjene som camouflage. De små kort i æsken var stillet sammen i "ture", så man i tilfælde af alarm hurtigt kunne dele dem ud til ordonnanser, der så mundtligt kunne alarmere styrken. Mandskabskartoteket består af 90 små kartotekskort. Kartotekskortene måler ca. 5 x 2,5 cm. og viser den enkelte CB-mands navn, adresse og nummer. Det hemmelige mandskabskartotek var i brug frem til befrielsen.

Tændstikskartoteket findes på Frederiksberg Stadsarkiv: AI222: Civilforsvarets arkiv.

Videre læsning: Jesper Morville: Brandvæsenet og civilforsvaret. I: Frederiksberg Kommune 1858-2008, s. 472-496.